

Araştırma Makalesi
10.28949/bilimname.1688545

Künye:

Sayı: 54
Yıl: 2025
Sayfa: 103-132

 Fatih BAYRAM*

* Dr. Öğr. Üyesi, Manisa Celal Bayar
Üniversitesi,
fbayrambursa@gmail.com

* Sorumlu Yazar

Geliş Tarihi: 01.05.2025
Kabul Tarihi: 10.08.2025
Yayın Tarihi: 31.10.2025

Atf:

Fatih BAYRAM, (2025). Hadisler
Arasındaki İhtilafın Giderilmesinde
İman Tanımının Etkisi ve Tarihi
Verilerin Katkısı. *bilimname*, 54, 103-
132.
[https://doi.org/10.28949/bilimname.
1688545](https://doi.org/10.28949/bilimname.1688545)

Screened by

 iThenticate®
for Authors & Researchers

Except where otherwise noted, content
in this article is licensed under a
Creative Commons 4.0 International
license. Icons by Font Awesome.

Hadisler Arasındaki İhtilafın Giderilmesinde İman Tanımının Etkisi ve Tarihi Verilerin Katkısı

Öz

Muhtelifü'l-Hadis ilmi Hz. Peygamber'in hadisleri arasında var görünen çelişkileri gidermeyi amaçlamaktadır. Kapsamlılığı sebebiyle diğer İslami ilimlerle yakın ilişki içerisinde. Mesela tarih boyunca üretilen ihtilafı giderme metotları Fıkıh Usûlü'nün ürünüdür. Ancak hadislerin Fıkıh, Kalam gibi alanlarda birer delil haline gelmesi aynı zamanda onların anlam ve yorumunda bir kısıtlama oluşturabilmektedir. Çelişkili rivayetlerin muhtevası itikadî meselelerle ilgili olduğunda ekoller arasındaki "imanın tanımı ve muhtevası"na yönelik farklılıklar hem çözüm yöntemleri üzerinde belirleyici olabilmekte hem de anlama-yorumlamada bir zorluğa ya da çözümsüzlüğe yol açabilmektedir. Mefhumu "Müslüman olmak, öncesinde yapılan günahları silip temizler. Bu nedenle kişi geçmişinden hesaba çekilmez." ve "Müslüman olmak, İslam kötü yaşandığı sürece geçmişi temizlemez. Kişi geçmişinden ve mevcut halinden hesaba çekilir" şeklindeki hadisler arasındaki ihtilaf bu durumun en belirgin örneklerindedir. Bilhassa "İslam'ın kötü yaşanması" ve neticesi hususunda birbirleriyle çelişen çözümler ortaya konmuştur. Bazısı bu ifadeyi mecaza hamlederek onun bir kınamadan ibaret olduğunu söylemiş, bazıları da onun Müslüman olmayı, ancak mümin olamamayı anlattığını beyan etmiştir. Büyük çoğunluk ise ya "küfür ve nifak" anlamına geldiği ya da Müslüman olan kimselerin tam anlamıyla tövbe etmediğini anlattığı kanaatindedir. Ancak rivayetleri tarihî verilerden istifade ederek değerlendirmek söz konusu ifadelerin "tahzîr ve terhîb" anlamında da olabileceğini ortaya koymakta ve rivayetlere dair farklı bir bakış açısı geliştirme imkanı sunmaktadır. Hz. Peygamber'in risaletin başlangıcı ve son dönemi gibi farklı şartlara sahip zamanlarda farklı nebevî uygulamalar ya da farklı stratejiler takip etmiş olma ihtimalini gündeme getirmektedir. Yine onun, muhataplarının iman bakımından durumlarına ve derecelerine göre farklı uyarılarda bulunmuş olabileceğini hatırlatmakta, hadislerden istifade ve nebevî örneklik alanının genişliğini vurgulamaktadır.

Anahtar kelimeler: Hadis, İhtilâfü'l-Hadîs, İman, Yorum, Tarihi Veri.

The Effect of the Definition of Faith and the Contribution of Historical Data on Resolving of Discrepancies between Hadiths

Abstract

The science of Mukhtalif al-Hadith aims to resolve seeming discrepancies between the hadiths of the Prophet Muhammad. Because of its comprehensiveness, it is closely related to other Islamic sciences. For example, the methods developed throughout history to resolve discrepancies (between hadiths) are a product of Usul al-Fiqh. However, the fact that hadiths have become an argument in sciences such as Fiqh and Kalam can also constitute a limitation in their meaning and interpretation. When the content of discrepancies narrations is related to matters of creed, the differences between schools of thought regarding the 'definition and content of faith' can both be decisive on the solution methods and lead to a difficulty or lack of solution in understanding and interpretation. The discrepancy between the hadiths

stating: 'Embracing Islam wipes away prior sins, therefore one is not held accountable for their past.' and 'Embracing Islam does not absolve the past if Islam is poorly lived; one remains accountable for both their past and present conduct.' is one of the most evident examples of this situation. Particularly conflicting solutions have emerged regarding 'the poor practice of Islam' and its consequences. Some have interpreted it as a metaphor and said that it is a condemnation. Others have said that it refers to being a Muslim but not being a true believer (Mu'min). The vast majority believe that it either means "disbelief and apostasy/nifaq" or that it means that those who have become Muslims have not fully repented. However, evaluating the narrations by making use of historical data reveals that these expressions may also mean "tahzir and terhib (admonition and deterrence)" and offers the opportunity to develop a different perspective on the narrations. This raises the possibility that the Prophet Muhammad may have followed different prophetic practices or strategies in times with different conditions, such as the beginning and final period of his prophethood. It also reminds us that he may have given different warnings according to the faith and levels of his audience, emphasizing the breadth of benefiting from the hadiths and the scope of prophetic guidance.

[The English Extended Abstract is available at the end of the article.]

Keywords: Hadith, Ikhtilaf al-Hadith, Faith, Interpretation, Historical Data.

Giriş

Hadis ilimlerinden bir tanesi de rivayetler arasında var görünen ihtilâfî, işkâli, teâruzu gidermeyi amaçlayan Muhtelifü'l-Hadîs İlmi olup "Rasûlullah'ın; sıhhat ve zafiyet açısından denk oldukları halde birbiriyle teâruz eden ve mezhep ehlinin ikisinden biriyle ihticâc ettiği hadislerini bilmekle ilgilidir."¹ Hadis ilminin dirâyetü'l-hadîs kısmına dahil olduğundan aynı zamanda bir anlamayorumlama çabasıdır ve doğası gereği farklı ilim dallarıyla bağlantılıdır. Temelde Hadis, Fıkıh, Usûl ve Kelam gibi alanlara vukufiyeti gerektirmesi de bunun göstergesidir.²

"Hz. Peygamber'e 'Biz cahiliyedeki amellerimizden hesaba çekilecek miyiz?' diye soruldu. Nebi (s.a.) de 'Kim İslam'ı güzel yaşarsa cahiliyedeki amellerinden hesaba çekilmez. Kim de İslam'ı kötü yaşarsa hem cahiliyedeki hem de Müslümanlığı dönemindeki amellerinden hesaba çekilir." hadisi ile "İslam/Müslüman olmak kendisinden öncesini silip temizler." nebevî beyanı arasındaki teâruz ve ortaya konulan ihtilafî giderme çabaları; söz konusu ilme, bağlantılı olduğu diğer ilim dallarına ve çözüm üretme kapasitelerine, en önemlisi de ihtilafın kökenlerine dair temsil gücü yüksek örneklerden bir tanesini oluşturmaktadır. Nitekim erken dönemlere tekabül eden "Nebi (s.a.) hadiste 'Kişi İslam'ı güzel yaşarsa' kaydıyla 'cahiliye dönemindeki amellerinden hesaba çekilmez, aksi halde hesaba çekilir' buyurduğu halde bana ulaştığına göre Ebû Hanîfe herhangi bir kayıt olmaksızın 'Cahiliyedeki amellerinden hesaba çekilmez' demiştir." şeklindeki Ahmed b. Hanbel'e (öl. 241/855) ait anekdot ile akabinde yapılan ehl-i re'y, mürcie, ehl-i hadis bağlantılı ve iman merkezli değerlendirmeler³ hadisler arasındaki ihtilâfın kökenlerini ve tercih ettiğimiz rivayetlerin örneklik gücünü yansıtır niteliktedir. Bu çerçevede araştırmamız öncelikle ihtilâfî giderme çabalarının tarihî seyrine ve dönemsel hususiyetlerine, hadislerin muhtevasıyla bağlantılı olarak iman merkezli farklılıkların rivayetler arası ihtilâfî gidermedeki müspet-menfî tesirine, bir başka deyişle anlamlandırmada belirleyici olan arkaplana ve onun, çözüm önerilerindeki yansımalarına odaklanmaktadır.

Tarihi süreç içerisinde ihtilâfları gidermek adına ortaya konulan cem ve te'lîf, nesh, tercih, tevakkuf gibi yöntemler esas itibarıyla Fıkıh Usûlü'ne istinat etse de onlardan uygun görülenin seçilip tatbik edilmesinde kendisini gösteren başka etkin unsurlar söz konusudur. İman tanımındaki, bilhassa

¹ Ebû Abdillâh Muhammed b. Abdillâh en-Nisâbûrî el-Hâkim, *Ma'rifetu 'Ulûmi'l-Ĥadîs*, thk. Ahmed b. Fâris es-Sellûm (Beyrut: Dâru İbn Hazm, 1424/2003), 382.

² Babanzâde Ahmed Naim, *Hadis Usulü ve Istilahları*, ed. Hasan Karayığit (İstanbul: Düşün Yayıncılık, 2010), 249.

³ Ebû'l-Ferec Zeynüddîn Abdurrahmân b. Ahmed b. Abdurrahmân Receb el-Bağdâdî ed-Dımaşki İbn Receb, *Fethu'l-bârî 'alâ Şahîhi'l-Buĥârî*, thk. Mahmûd b. Şa'bân b. Abdülmaksûd (Medine: Mektebetü'l-Gurabâi'l-Eseriyye, 1417), 1/156-158.

da “amelin imandan bir cüz olup-olmadığı, iman ile İslam’ın aynı ya da farklı şeyler olduğu” hususundaki ayrılıklar ilgili rivayetlerin muhtevası dikkate alındığında bahis konusu etkin unsurların önde gelenidir. Diğer taraftan rivayetlerin itikadî tartışma ve çekişmelerde birer argüman haline gelmesi onların tümüyle bu çerçevede değerlendirilmesine, sadece o alanlara hasredilmesine ve sonuçta metinler üzerinde bir kısıtlamanın oluşmasına sebep olabilmektedir. Bu da onların söz konusu sınırlar dışında anlaşılmasının önüne geçebilmekte, alternatif veya ilave bir anlam-yorumu, çözüm önerisini ya da nebevi örnekliğin farklı bir veçhesini bir nevi görünmez kılabilir. Haliyle çözüm için uygulanan aynı yöntemlerin farklı sonuçlar doğurması, hatta bir tür çözümsüzlüğün ya da anlamayorumlama zorluğunun ve kısıtlılığının tezahürü söz konusu olabilmektedir. Bu nedenle incelememiz aynı zamanda bahsi geçen kısıtlamalara mahkûm olmadan onlardan bağımsız ve onlara ilave bir çözümün, yorumun, örnekliğin ya da farklı bir bakış açısının imkânını da sorgulamaktadır.

Mesele ele alınırken öncelikle yukarıda zikredilen rivayetlerin kaynakları, ilgili oldukları diğer başlıca hadisler ve Kur’an ayet(ler)i tespit edilmiştir. Ardından her iki rivayeti -aralarındaki ihtilâfa odaklanarak- birlikte ele alan müelliflere ait eserlerdeki veriler incelenmiştir. Başta hadis şerhleri, sonra da ilgili görülen ayete/ayetlere istinaden tefsirler ilk kaynaklarımız olmuştur. Müstakil olarak ihtilâfî’l-hadîs literatürü, rivayetlerin örnek sadedinde zikredilme ihtimalinden dolayı Hadis Usulü eserleri, muhtevalarının imanla alakalı olmasına binaen Akaid ve Kelam kaynakları da taranmıştır. Ancak bu son üç kaynak grubunda -Tahâvî’nin (öl. 321/933) *Müşkilü’l-Âsâr*’ı hariç- her iki hadisi birlikte ele alan değerlendirmelere tesadüf edemediğimizi söylemek istiyoruz. Elde edilen verilerin tespit ve tahlil edilmesi akabinde ise itikadî/Kelâmî-fikhî yaklaşım farklılıklarına mâhkum olmadan, bilhassa tarihi verilerden istifade edilerek ilave, alternatif bir çözümün ya da bir bakış açısının imkânı üzerinde durulmakta ve bazı sonuçlara varılmaktadır.

A. Rivayetlerin Kaynakları

Temel hadis kaynaklarının hemen tamamında yer alan ve Abdullah b. Mes’ûd’un (ö. 32/652-53) rivayet ettiği ilk hadis, Buhârî (ö. 256/870) tarafından şöyle nakledilmiştir:

عَنْ مُتَّصِرٍ، وَالْأَعْمِشِ، عَنْ أَبِي وَائِلٍ، عَنِ ابْنِ مَسْعُودٍ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُ، قَالَ: قَالَ رَجُلٌ: يَا رَسُولَ اللَّهِ، أَنْتَ أَخَذَ بِمَا عَمَلْنَا فِي الْجَاهِلِيَّةِ؟ قَالَ: «مَنْ أَحْسَنَ فِي الْإِسْلَامِ لَمْ يُؤَاخِذْ بِمَا عَمِلَ فِي الْجَاهِلِيَّةِ، وَمَنْ أَسَاءَ فِي الْإِسْلَامِ أَخَذَ بِالْأَوَّلِ وَالْآخِرِ»

Mansûr ve A’mes’in Ebû Vâil’den, onun da İbn Mes’ûd’dan naklettiğine göre “Bir adam Hz. Peygamber’e sordu ‘Ya Rasûlallah, biz cahiliyedeki amellerimizden hesaba çekilecek miyiz?’ Nebi (s.a.) de “Kim İslam’ı güzel yaşarsa cahiliyedeki amellerinden hesaba çekilmez. Kim de İslam’ı kötü yaşarsa öncesinden de sonrasında da (hem cahiliyedeki hem de Müslümanlığı dönemindeki amellerinden) hesaba çekilir.” buyurdu.⁴

⁴ Ebû Urve Ma’mër b. Râşid el-Ezdî Ma’mër b. Râşid, *el-Câmi’*, thk. Habiburrahman el-A’zamî (Beyrut: el-Mektebü’l-İslâmî, 1403/1982), 10/454 (No. 19686); Ebû Dâvûd Süleymân b. Dâvûd b. el-Cârûd et-Tayâlisî, *el-Müsned*, thk. Muhammed b. Abdülmuhsin et-Türkî (Mısır: Dâru Hicr, 1419/1999), 1/209 (No. 258); Ebû Bekr Abdullah b. ez-Zübeyr b. İsâ el-Kureşî el-Humeydî, *el-Müsned*, thk. Hüseyin Selim Esed (Dımaşk-Suriye: Dâru’s-Sekâ’, 1996), 1/214 (No. 108); Ebû Bekr b. Ebî Şeybe Abdullâh b. el-Absî İbn Ebî Şeybe, *el-Müsned*, thk. Âdil b. Yûsuf el-Azzâzî, Ahmed b. Ferîd el-Mezîdî (Riyad: Dâru’l-Vatan, 1418/1997), 1/165 (No. 237); Ebû Abdillâh Ahmed b. Muhammed b. Hanbel eş-Şeybânî el-Mervezî Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, thk. Şuayb el-Arnaût vd. (Beyrut: Müessesetü’r-Risâle, 1421/2001), 6/91 (No. 3604), 6/430-431 (No. 3886), 7/178-179 (No. 4103), 7/414 (No. 4408); Ebû Muhammed Abdullah b. Abdirrahman el-Fazl ed-Dârimî, *es-Sünen*, thk. Hüseyin Selim Esed (Suudi Arabistan: Dâru’l-Muğnî, 1412), “Mukaddime”, 1 (No. 1); Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmâîl b. İbrâhîm el-Cu’fî el-Buhârî, *Şahîhu’l-Buhârî* (Kahire: Dâru’t-Te’sîl, 1433/2012), “İstîtâbe”, 1 (No. 6921); Ebû’l-Hüseyin Müslim b. el-Haccâc b. Müslim el-Kuşeyrî Müslim, *Şahîhu Muslim*, thk. Muhammed Fuâd Abdülbâkî (Beyrut: Dâru İhyâi’t-Türâsî’l-Arabî, 1374/1955), “İman”, 189-191 (120); Ebû Abdillâh Muhammed b. Yezîd Mâce el-Kazvîni İbn Mâce, *es-Sünen*, thk. Şuayb el-Arnaût vd. (Dımaşk-Hicaz: Dâru’r-Risâleti’l-Âlemiyye, 1430-2009), “Zühd”, 29 (No. 4242); Ebû Bekr Ahmed b. Amr b. Abdilhâlik el-Bezzâr el-Basrî Bezzâr, *el-Bahrü’z-zehhâr*, thk. Mahfûzurrahman Zeynullah vd. (Medine: Mektebetü’l-Ulûm ve’l-Hikem, 1988/2009), 5/91 (No. 1664); Ahmed b. Alî b. el-Müsennâ et-Temîmî el-Mevsilî Ebû Ya’lâ, *el-Müsned*, thk. Hüseyin Selim Esed (Dımaşk: Dâru’l-Me’mûn li’t-Türâs,

Metnin mana ile rivayeti dikkate alındığında dahi tüm versiyonlarında onun esasını oluşturan ifadeler değişmemiştir. Temelde أحسن في الإسلام ve أساء في الإسلام lafızları tüm rivayetlerde aynı şekildedir. İslam öncesi dönem, جاهلية kelimesiyle karşılanırken sadece Ahmed b. Hanbel'in *Müsned*'inde yer alan dört tarikten birinde شرك lafızıyla anlatılmıştır. Gerek cahiliyede gerekse Müslüman olduktan sonra yapılan eylemler, isim ya da fiil formunda عمل olarak zikredilmektedir. Yine "hesaba çekilmek" farklı formları kullanılsa da أخذ/يؤاخذ fiiliyle yer almıştır. Hz. Peygamber'in konuşmasının sonundaki "her iki dönemden de hesaba çekilmek" beyanı bazı kaynaklarda "önceki ve sonraki amellerinden", bazılarında ise "cahiliyedeki ve İslam dönemindeki amellerinden" şeklindedir. Son olarak tüm rivayetler Hz. Peygamber'in kendisine sorulan bir soruya cevap sadedinde beyanda bulunduğu hususunda müttefiktir. Netice itibarıyla metnin esasına taalluk edecek biçimde farklı anlaşılmasına sebep olacak herhangi bir ifade ya da lafzın varlığından söz etmek mümkün görünmemektedir.

İkinci rivayet ise Amr b. Âs'ın (öl. 43/664) naklettiği hadistir. Bazı tariklerinde sadece aşağıda Arapça aslını zikredeğimiz cümle yer alsada da uzunca bir metne sahip bu rivayete göre Müslüman olmak için Hz. Peygamber'e gelen Amr b. Âs biat etmeden evvel daha önceki günahlarının bağışlanması isteğini arz eder. Bunun üzerine Hz. Peygamber de "Biat et! Zira İslam kendisinden öncesini silip temizler. - فَإِنَّ الْإِسْلَامَ يَجُتُّ مَا قَبْلَهُ يَهْدِمُ مَا كَانَ قَبْلَهُ -" buyurur. Bu ifadenin devamında "hicret etmenin" ve "hac ibadetinin" de aynı şekilde kendisinden öncesini temizlediği zikredilmektedir. Nadir de olsa metnin bazı versiyonlarında "İslam" yerinde "İman" kelimesi yer alırken bazılarının da sonunda من الذنوب ifadesiyle geçmişten bağışlanacak olan şeyler tasrih edilmektedir.⁵ Amr b. Âs'tan ayrı olarak bu rivayetin hadis kaynaklarında tespit edemediğimiz bir benzeri İbn Sa'd (öl. 230/854) tarafından kaydedilmiştir. "Nebi (s.a.) ile beraber mescidde oturuyordum" diyerek nakilde bulunan Cübeyr b. Mut'im'in (öl. 59/678-79) şahitliği zikredilir ki bu rivayette Hz. Peygamber'in "İslam kendisinden öncesini silip temizler" dediği kimse Heyyâr b. el-Esved'dir.⁶

1404/1984), 9/6 (No. 5071), 9/65 (No. 5131); Ebû Avâne Ya'kûb b. İshâk en-Nisâbü'rî Ebû Avâne, *Müstaḥrecu Ebî 'Avâne*, thk. Eymen b. Ârif ed-Dimeşkî (Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, 1419/1998), 1/71 (No. 202, 203); Ebû Ca'fer Ahmed b. Muhammed b. Selâme el-Ezdî el-Hacrî el-Mısrî et-Tahâvî, *Şerḥu Müşkili'l-âşâr.*, thk. Şuayb el-Arnaût (Beyrut: Müessesetü'r-Risale, 1415), 1/441 (No. 503-506); Ebû Hâtım Muhammed b. Hibbân b. Ahmed el-Büstî İbn Hibbân, *Şaḥîhu İbn Hibbân*, thk. Şuayb el-Arnaût (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1408/1988), 2/121-122 (No. 396); Ahmed b. Abdillâh b. İshâk el-İsfahânî Ebû Nuaym, *el-Müsnedü'l-Müstaḥrec 'alâ Şaḥîhi'l-İmâm Müslim*, thk. Muhammed Hasan eş-Şâfi'î (Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1417/1996), 1/190 (No. 314); Ebû Bekr Ahmed b. el-Huseyn b. Ali el-Beyhakî, *es-Sünenü'l-kübrâ*, thk. Muhammed Abdülkadir Atâ (Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1424), 9/206-207 (No. 18291, 18292); Ebû Bekr Ahmed b. el-Hüseyn b. Alî el-Beyhakî, *Şu'abü'l-İmân*, thk. Abdül'aliyy Abdülhamîd - Muhtar Ahmed en-Nedvi (Riyad: Mektebetü'r-Rüşd, 1423/2003), 1/121-122 (No. 23).

⁵ Yakub b. İbrâhîm el-Ensârî Ebû Yûsuf, *el-Âşâr*, thk. Ebu'l-Vefâ el-Efgânî (Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1355), 162 (No. 741); Ebû Bekr Abdürrezzâk b. Hemmâm b. Nâfi' es-San'ânî el-Himyerî Abdürrezzâk, *el-Muşannef*, thk. Habîbürrahman el-A'zamî (Hindistan - Beyrut: el-Meclisü'l-İlmî - el-Mektebû'l-İslâmî, 1403), 8/364 (No. 15556); Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 29/312-315, 349, 360 (No. 17777, 17813, 17827); Kasım b. Sellâm b. Abdullâh el-Herevî el-Bağdâdî Ebû Ubeyd, *Kitâbu'l-Emvâl*, thk. Halîl Muhammed Hirâs (Beyrut: Dâru'l-Fikr, ts.), 205 (No. 439); Ebû Ahmed Humeyd b. Mahled b. Kuteybe el-Horasânî İbn Zencûye, *Kitâbü'l-Emvâl*, thk. Şâkir Zîb Feyyâd (Riyad: Merkezü'l-Melik Faysal li'l-Buhûs ve'd-Dirâsâti'l-İslâmiyye, 1406/1986), 393 (No. 652); Müslim, "İman", 192 (121); Ebû Bekr Muhammed b. İshâk b. Huzeyme es-Sülemî en-Nisâbü'rî İbn Huzeyme, *eş-Şaḥîh*, thk. Muhammed Mustafa el-A'zamî (Beyrut: el-Mektebû'l-İslâmî, ts.), 4/131 (No. 2515); Ebû Avâne, *el-Müstaḥrec*, 1/70 (No. 200); Tahâvî, *Şerḥu Müškili'l-âşâr.*, 1/442 (No. 507); Ebû Bekr Ahmed b. el-Hüseyn b. Alî el-Hüsrevcirdî el-Beyhakî, *Ma'rifetü's-Sünen ve'l-Âşâr*, thk. Abdülmu'tî Emin Kal'acî (Karaçi-Pakistan: Câmî'atü'd-Dirâsâti'l-İslâmiyye, 1412/1991), 13/260 (No. 18123-18124); Beyhakî, *es-Sünenü'l-kübrâ*, 9/206 (No. 18290).

⁶ Ebû Abdullâh Muhammed b. Sa'd b. Menîf İbn Sa'd, *et-Tabakâtü'l-Kübrâ - Mutemmimu's-Şaḥâbe - et-Tabakatu'r-Râbi'a*, thk. Abdülazîz Abdullâh es-Selûmî (Taif: Mektebetü's-Siddîk, 1416/1995), 1/249.

Ayrıca mesele yukarıdaki iki rivayet muvacehesinde ele alınırken kendisine atıf yapılan ancak yorumların esasında bir değişikliğe sebep olmayan üç hadis ve bir de ayet söz konusudur. Hadislerin ilk ikisi Hz. Peygamber'den Ebû Saîd el-Hudrî (öl. 74/693-94) tarafından nakledilen "Kul Müslüman olup İslam'ı güzel yaşadığında Allah onun önceki her bir iyiliğini yazar, her bir kötülüğünü de siler. Bundan sonra ise yaptıklarının karşılığı söz konusudur. (Ancak) bir iyiliğe on katından yedi yüz katına kadar sevap, bir kötülüğe de misliyle günah vardır ki Allah dilerse ondan da vazgeçer (bağışlar)." ⁷ mealindeki rivayet ile ondan daha kısa ama benzer manadaki Ebû Hureyre (öl. 58/678) hadisidir. ⁸ Üçüncüsü ise Hakîm b. Hizâm'ın (öl. 54/674) "Cahiliye döneminde yaptığımız sadaka, köle azat etmek ve sıla-i rahîm gibi işlerden/amellerden bize bir ecir var mı?" sorusuna Hz. Peygamber'in "Önceden yaptığın bu hayırlı fiiller sayesinde Müslüman oldun" ⁹ buyurmasını ihtiva eden metindir. Konuyla doğrudan alakalı görülen ayet ise şöyledir: "İnkâr edenlere söyle: Eğer (iman edip) vazgeçerlerse öncesinde yaptıkları şeyler bağışlanır." ¹⁰

Konu edindiğimiz hadislerin sıhhati hususunda muhaddislerin herhangi bir tereddüdü söz konusu olmamıştır. Zaten iki rivayet arasında ihtilâftan bahsedebilmek için öncelikle onların hadis ilmi kriterlerine göre sübût ve sıhhat açısından denk olmaları gerekmektedir. İbn Mes'ûd rivayetinin senediyle bağlantılı dikkat çekilmesi gereken husus onun ferd (-i mutlak) olduğudur, ancak bu da tek başına bir zafiyet sebebi değildir. Tüm kaynaklarda sahâbeden sadece Abdullah b. Mes'ûd tarafından nakledilmiştir. Abdullah'tan da sadece Ebû Vâil Şakîk b. Seleme (öl. 82/701) rivayet eder. Ondan nakleden ise iki kişidir: Süleyman b. Mihrân el-A'meş (öl. 148/765) -ki medâr ravilerdendir- ve Mansûr b. Mu'temir (öl. 132/750). A'meş'ten iki farklı ravinin (Vekî b. Cerrâh ve Ali b. Müshir) nakilde bulunmasıyla hadis üç farklı senede sahip olmaktadır. Buna dikkat çeken Nevevî (öl. 676/1277) üç senedin de Kûfelilerden oluştuğunu söyler ve -erken dönem Irak merkezli hadis rivayet usûlüne atıf yapan bir iğnelemeyle- muttasıl olmaları sebebiyle onların "çok değerli birer hazine" olduğunu belirtir. ¹¹

İlginç olan ise Irak menşeli bir senede sahip olmasına rağmen rivayetin Ebû Hanîfe (öl. 150/767), Ebû Yûsuf (öl. 182/798) ya da İmam Muhammed'e (öl. 189/805) ait eserlerde yer almamasıdır. Ancak ehl-i hadisten olmakla beraber ehl-i re'yin eserlerindeki rivayetleri genel olarak tahrîc ettiği görülen Irak bölgesinin muhaddisi İbn Ebî Şeybe'nin (öl. 235/849) *Müsned*'inde zikredilmiştir. Ebû Hanîfe'nin günümüze ulaşan eserlerinde konumuz bağlamında değerlendirilebilecek Muâz b. Cebel'e (öl. 18/639) isnad edilen şöyle bir söz tespit edebildik: "Kim Allah hakkında şek/şüphe içerisindeyse bu onun tüm iyiliklerini (hasenât) iptal eder. Kim de iman etmiş ve (bununla beraber) mâsiyetleri işlemişse onun için mağfiret umulur, cezadan da korkulup endişe edilir." Buna karşılık Muâz'a soru soran "Şayet şek/şüphe iyilikleri yıkıp yok ediyorsa iman ondan daha güçlü bir yıkıcıdır. Kötülükler/günahlar için en güçlü yok edicidir." der ve buna herhangi bir itiraz söz konusu olmaz. ¹² Ancak İbn Mes'ûd rivayetinin hilafına olan Amr b. Âs hadisi -kaynakları

⁷ Buhârî rivayeti cezm sigasıyla muallak olarak nakleder: Buhârî, "İman", 32; Ebû Abdîrrahmân Ahmed b. Şuayb b. Alî en-Nesâî, *es-Sünen*, thk. Muhammed Rıdvan Arksûsî vd. (b.y.: Dâru'r-Risâleti'l-Âlemiyye, 1439/2018), "İman", 11 (No. 4998); Ebû Abdullâh Muhammed b. İshâk b. Muhammed b. Yahya İbn Mende, *el-İmân*, thk. Alî b. Muhammed b. Nâsır el-Fakîhî (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1406/1985), 1/490 (No. 374); Beyhakî, *Şu'abü'l-İmân*, 1/123-124, 126-127 (No. 24-25).

⁸ Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 13/530 (No. 8217); Buhârî, "İman", 33 (No. 42); Müslim, "İman", 205 (129).

⁹ Ma'mer b. Râşid, *el-Câmi'*, 10/453 (No. 19685); Humeydî, *el-Müsned*, 1/475 (No. 564); Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 24/34-35 (No. 15318-15319); Buhârî, "Zekât", 23 (No. 1369); Müslim, "İman", 194-195 (123).

¹⁰ *Kur'ân-ı Kerîm Meâlî*, çev. Halil Altuntaş - Muzaffer Şahin (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2009), el-Enfâl 8/38.

¹¹ Ebû Zekeriyâ Muhyiddîn Yahyâ b. Şeref en-Nevevî, *Şerhu'n-Nevevî 'alâ Muslim* (Beyrut: Dâru İhyâi't-Turâşî'l-'Arabî, 1392/1972), 2/136.

¹² Nu'mân b. Sâbit b. Zûtâ b. Mâh Ebû Hanîfe, *el-Fıkhul-Ekber* (Birleşik Arap Emirlikleri: Mektebetü'l-Furkân, 1419/1999), 155.

arasında görüleceği üzere- İbrahim en-Neha'ye (öl. 96/714) ait maktû bir rivayet forumunda Ebû Yûsuf tarafından tahrîc edilmiştir. Bu bağlamda şunu da belirtelim ki rivayeti İbn Mes'ûd'dan nakleden Ebû Vâil Şakîk b. Seleme ehl-i hadis grubunun ilk dönem öncüleri arasında yer almaktadır. Kendisi iman konusunda Mürcie'nin, imamet ve hilafet anlayışında Şia'nın, kader ve sıfatlar konusunda da Mutezile'nin temsilcisi olduğu anlayışlara karşı duranlardandır.¹³

B. İhtilâfı Giderme Çabaları

Rivayetler arasındaki ihtilâfların giderilmesinde dört farklı usûlün geliştirildiği görülmektedir: Cem ve telif, nesh, tercih, tevakkuf. Ancak bu yöntemlerin öncelik sıralaması ekollere göre farklılık arz eder. Cumhura göre ikinci sırada tercih, akabinde nesh ve tevakkuf gelir. Hadisçilerin onlardan farkı ise neshi tercihten önceye almalarıdır. Hanefîlerde nesh birinci, tercih ikinci, cem ve telif ise üçüncü sıradadır. Son sıradaki tevakkuf yerinde terk (tesâkut) bulunur. Ancak aşağıda görüleceği gibi her iki rivayeti birlikte değerlendiren müelliflerin tamamı cem ve telif usûlüyle çözüm üretmeye çalışmıştır ki o da tümüyle Fıkıh Usûlü'ne ait umûmun tahsîsi, mutlakın takyîdi ve haml şeklindeki üç yöntemden biriyle tatbik edilmektedir. Bunlardan da “umûmun tahsîsi” yegâne yöntem konumundadır. Teâruz âmm ve hâs lafızlar arasında olduğunda tevil ve tasarruf işlemi hadisçilere göre âmm lafız üzerinde yapılır. Yani âmmın delaletini belirleyici olan hâs lafızdır. Çünkü onlara ve cumhura göre âmmın delaleti zanni, hâssinki ise kat'îdir. Hanefîlere göre ise kat'î olan âmm lafızdır. Bu nedenle husûsî lafız umûmî olanı geçersiz kılmayacak şekilde anlaşılmalıdır.¹⁴ Delaletin kat'îliği-zannîliği bağlamıyla ele alındığında kritik konumdaki rivayet Amr b. Âs hadisidir. Ehl-i hadisten Hanbeliler özelinde söylersek onlara göre bu metin husûsî ve delaleti de kat'îdir. Çünkü onda yer alan “İslam” lafzı “küfür ve şirk”e karşılık gelmekte olup onların zıddıdır. Bu da iman meselesindeki “İslam ve iman farklı şeylerdir” kabulleriyle uyumlamakta, hatta bu kabulün zorunlu sonucu olmaktadır. Hanefîlere göre ise Amr hadisi umûmî ve delaleti kat'îdir. Yani İslam lafzı tahsise tabi tutulamaz. Nitekim bu da onların iman meselesindeki “İslam ve iman aynı şeydir” kabulüyle uyum arz etmektedir. Bu nedenle Amr hadisinin çeliştiği İbn Mes'ûd rivayeti onu geçersiz kılmayacak şekilde bir tahsise tabi tutularak husûsî bir manada anlaşılmalıdır.

Diğer taraftan Irak menşeli olmasına rağmen İbn Mes'ûd rivayetine erken dönem kaynaklarında hiç yer vermemeleri Hanefîlerin ihtilâfı gidermedeki ilk usûlleri olan neshi devreye soktuklarını düşündürebilir. Yani -aşağıda geleceği üzere- geç tarihli olduğunu kesin olarak bildiğimiz Amr hadisinin, vürûd zamanını kesin olarak tespit edemediğimiz İbn Mes'ûd rivayetini neshettiğine hükmettiklerini akla getirebilir. Ancak biz böyle yaptıklarını gösteren sarîh bir beyana rastlamadık.

Çözüm önerilerine geçmeden önce kanaatimizce dikkate alınması gereken en önemli nokta yukarıda bahsettiğimiz usûl ve tercihlerde de etkinliğini gösteren “imanın tanımı, muhtevası ve iman-amel ilişkisi” gibi hususlardaki ekoller arası farklılıklardır. Giriş bölümünde işaret ettiğimiz gibi mesele temelde ehl-i hadis ile ehl-i re'y/Mürcie arasındaki bir ihtilâf alanı üzerinde dönmektedir. Nitekim başlangıçta yani erken dönemde iman meselesinde ehl-i hadisin ve onun karşısındaki Mürcie'nin yaklaşımı olmak üzere iki ayrı nazariye söz konusudur. “Üçüncü asırdan sonra telif edilen eserlerde (ise) ehl-i hadisin iman nazariyesi Şafî-Eş'arî, Hanbelî ve Malikî olmak üzere üç farklı yaklaşımla ele alınmıştır.”¹⁵ Sonraları Maturîdî-Hanefî çevrelere ait yaklaşımın esasını oluşturan Mürcie'nin –buraya Ebû Hanîfe de dâhil edilmektedir- iman tanımı “dil ile ikrar ve kalp ile tasdik” ya da “dil ile ikrar kalp ile marifet” şeklinde olup “amel”i onun ayrılmaz cüzü haline getirmemektedir. Buna karşılık ehl-i hadis

¹³ Bkz. Sönmez Kutlu, *Selefilîğin Fikri Arka planı - İslam Düşüncesinde İlk Gelenekçiler-* (Ankara: Otto, 2016), 49-50.

¹⁴ İhtilâfı giderme usulleri ve muhtevalarına dair geniş bilgi için bkz. İsmail Lütfi Çakan, *Hadislerde Görülen İhtilâflar ve Çözüm Yolları (Muhtelifü'l-Hadis İlmi)* (İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2023), 179-212.

¹⁵ Kutlu, *Selefilîğin Fikri Arka planı*, 15-19.

–buraya İmam Malik, İmam Şafiî, Ahmed b. Hanbel ve İmam Evzâî de dâhil edilmektedir- imanı “kalp, dil ve azaların ameli” saymaktadır. Bu kabule istinaden ehl-i hadis için amellerin ve günahların durumuyla bağlantılı olarak iman artacak ya da eksilecektir. Ancak imanı azalan kişi –Haricilerin kabulünden farklı olarak¹⁶- kâfir olmayacak fakat kâmil manada mümin de sayılmayacaktır. Kısacası kişiyi cehenneme girmekten kurtaran iman, taatleri içerisinde barındıran kâmil iman iken kişiyi cehennemden çıkararak iman, kalp ile tasdikle yetinen, amelden yoksun imandır.¹⁷ Yani ehl-i hadise göre “iman” ve “İslam” birbirinden farklı şeylerdir. Bu nedenle onlara göre zina, içki ya da hırsızlık gibi günahları işleyen kimseler imandan çıksa da İslam’dan çıkmazlar ve bu günahları sebebiyle tekfir edilemezler. Tam bir ittifak halinde olmasalar da ehl-i hadisin geneli büyük günah işleyeni söz konusu bağlamıyla fasık mümin ya da kâmil olmayan mümin saymaktadır. Hatta bu kişiye fasık Müslüman demek daha isabetli görülmektedir. İman ondan çıkmıştır ve tövbe etmedikçe de bu iman geri dönmeyecektir. Ancak bu noktada ehl-i hadisin Mürcie ile aynı kanaatte oldukları da sanılmamalıdır. Çünkü onlara göre mesela namazın terki kişiyi inkâr ve şirk olmayan bir küfre götürmektedir. Hâlbuki Mürcie’ye göre o ameli inkâr etmedikçe büyük günahlardan herhangi birini işleyen hiçbir şekilde kâfir olmaz ve mümin vasfını kaybetmez.¹⁸

Ayrıca yukarıda yer verdiğimiz “iman” tanımının temel teşkil ettiği ekollere ait yaklaşımlar - Haricîler ve mutedil kolu olan İbâdîler de dahil- birer “paradigma” halinde onların nassları anlama, yorumlama ya da tercih etme noktasında geliştirdikleri “usûl ve metodoloji”yi de etkilemiş, hatta belirleyici konumda olmuştur.¹⁹

Mezkûr hususlar muvacehesinde biz ihtilâfı giderme çabalarını kendilerine has karakteristik nitelikleri sebebiyle “klasik” ve “modern” dönem şeklindeki tasnifi esas alarak tetkik etmenin isabetli olacağını düşünüyoruz.

1. Klasik Dönem

Modern dönemin başlangıcı için kesin bir tarih belirlemek isabetli olmayacağından klasik dönem ile milâdî 18. yüzyıldan öncesi kastedilmiştir. Bu dönemi yansıtırken tarihi seyri takip edebilmek adına önce her iki rivayetin temel hadis kaynaklarında konumuzla alakalı bir bağlamda tahrîc edilip edilmediklerine işaret edeceğiz. Sonrasında ise yüzyıllar boyunca ulema nezdinde tercihe şayan bulunan başlıca çözüm önerilerini sıralayacağız.

¹⁶ Bu hususta ehl-i hadisin yaklaşımı Haricîlerle anahatlarıyla benzerlik arz ederken onların en mutedil kolu olarak varlığını süredüren İbâdiyye ile ise tam bir uyum halinde görünmektedir. Onlar da büyük günah işleyenin nimet küfrü içerisinde olduğunu ve İslam dairesinden çıkmadığını, bu kimseye ancak “kâfiru’n-ni’me, fasık, fâcir, âsî, dâll” denileceğini beyan etmişlerdir. Bkz. Ahmet Özdemir, “Hicri İkinci Asırdaki İlmî ve Fikrî Tartışmaların Rebî’ b. Habîb’in (Ö. 175/972) el-Câmiu’s-Sahîh Adlı Eserine Yansıması”, *The Journal of Academic Social Science Studies* 66 (2018), 284; Ahmet Özdemir, “Nassların Yorum ve Tevili Bağlamında İbâdî Muhaddis Rebî’ b. Habîb’in (Ö. 175/972) Muhâlifleriyle Tartışmaları”, *İslam ve Yorum III: Temel Tartışmalar, İmkânlar ve Sorunlar*, ed. Fikret Karaman vd. (Ankara: İnönü Üniversitesi Yayınevi, 2019), 433-435.

¹⁷ Bkz. Ebû Muhammed (Ebû’s-Senâ) Bedrüddîn Mahmûd b. Ahmed b. Mûsâ b. Ahmed el-Aynî, *‘Umdetü’l-kârî fi şerhi Şahîhi’l-Buḥârî* (Beyrut: Dâru İhyâi’t-Türâsi’l-Arabî, ts.), 1/103-104, 109-110.

¹⁸ Geniş bilgi için bkz. Kutlu, *Selefilîğin Fikri Arkapları*, 144-161.

¹⁹ Örnekler için bkz. Muhammed b. el-Huseyn İbnü’l-Ferra’ Ebû Ya’la el-Ferrâ’, *el-‘İddetu fi Uşûli’l-Fıkh*, thk. Ahmed b. ‘Alî b. Seyr el-Mubârekî vd. (b.y.: y.y., 1410/1990), 2/359-363; Ebû’l-Velîd Suleymân b. Halef el-Bâcî, *el-İşâre fi Uşûli’l-Fıkh*, thk. Muhammed Hasen Muhammed Hasen İsmâîl (Beyrut: Dâru’l-Kütübi’l-İlmiyye, 1424/2003), 58; Ebû İshâk İbrâhîm b. Alî eş-Şirâzî, *et-Tabşıra fi Uşûli’l-Fıkh*, thk. Muhammed Hasan Hîtv (Dimaşk: Dâru’l-Fikr, 1403/1982), 80-85; Ebu’l-Me’âlî Abdülmelik b. Abdullâh el-Cüveynî, *el-Burhân fi Uşûli’l-Fıkh*, thk. Salâh b. Muhammed b. Avîda (Beyrut: Dâru’l-Kütübi’l-İlmiyye, 1418/1997), 1/17-18; Muhammed b. Ahmed b. Ebî Sehl Şemsüleimme es-Serahsî, *Uşûlu’s-Serahsî*, thk. Ebu’l-Vefâ el-Efgânî (Beyrut: Dâru’l-Ma’rife, ts.), 1/73-76; Haricî-İbâdî literatürdeki görünüm için bkz. Özdemir, “Hicri İkinci Asırdaki İlmî ve Fikrî Tartışmaların Rebî’ b. Habîb’in (Ö. 175/972) el-Câmiu’s-Sahîh Adlı Eserine Yansıması”, 284-292; Ahmet Özdemir, “İbâdiyye’nin Erken Dönem Hadis Kaynakları”, *Hitit Üniversitesi (Gazi Üniversitesi) Çorum İlahiyat Fakültesi Dergisi* XVIII/36 (2019), 535-536.

a. Temel Hadis Kaynaklarındaki Görünüm

Kaynakları arasında görüleceği üzere bazı musannifler sadece İbn Mes'ûd rivayetine yer vermiştir. Onlar içerisinde de hadisi doğrudan iman konusuyla bağlantılı olarak nakleden Buhârî'dir. Tercih ettiği başlık da "Mürtedleri ve muânidleri tevbeye davet etmek ve onlarla savaşmak" şeklindedir. Haliyle hadisteki "İslam'ı kötü yaşamak" Buhârî nezdinde "İslam'dan çıkmak, irtidat etmek" anlamındadır. Bazı musannifler ise sadece Amr b. Âs hadisini zikreder. Ebû Yûsuf ve Abdürrezzak b. Hemmâm onu şahtilik konusuyla bağlantılı olarak, Ebû Ubeyd Kasım b. Sellâm ile İbn Zencûye ise haraç ve öşür meselesi bağlamında ele alır. İbn Huzeyme'nin attığı başlık "Haccın kendisinden önceki günah ve hataları silip yok ettiğinin beyanı." olmasına rağmen rivayetin araştırmamızın esasını teşkil eden kısmına hiç temas etmemiştir. Her iki rivayetin birlikte yer aldığı ilk kaynak ise hicri üçüncü asra ait Ahmed b. Hanbel'in *Müsned*'i olmuştur ve eserin türü gereği konu başlığı bulunmamaktadır. Ancak daha önce geçtiği gibi Ahmed b. Hanbel'den yapılan nakiller kendisinin söz konusu hadisleri doğrudan iman meselesiyle bağlantılı ele aldığını göstermektedir. Onun akabinde her iki rivayeti de üstelik sarahaten ilk defa olmak üzere "İman" ana başlığı altında tahric eden Buhârî'nin çağdaşı Müslim b. Haccâc olmuştur. Ebû Avâne meseleyi değerlendirirken sadece İbn Mes'ûd hadisini esas alır. Tahâvî, İbn Mes'ûd rivayetindeki أسماء fiiline "küfür" manası, İbn Hibbân ise "nifak" manası vererek ihtilafa çözüm bulmayı tercih eder.

Netice itibariyle rivayetlere iman konusuyla bağlantılı şekilde yer verilmesi hicri üçüncü asrın ilk yarısında ya da asrın ortalarına doğru olmuştur. Bu gerçeklik ehl-i hadisin bilhassa Mürcie ile yaşadığı tartışma ve çekişmelerin zamanlamasıyla uyumlu görünmektedir. Bu da bizi konumuz özelinde "amelin imandan bir cüz olup-olmadığı" ihtilâfına getirmektedir. Özellikle de her iki rivayeti zikreden ve kendisinden yapılan nakillere istinaden onları konumuz bağlamında birlikte değerlendirdiği görülen Ahmed b. Hanbel nezdinde durum böyledir. Ehl-i hadisten olmasına ve sarahaten amelin imandan bir cüz olduğunu beyan etmesine rağmen Buhârî'nin İbn Mes'ûd rivayetini Ahmed b. Hanbel gibi değerlendirmemesi, hatta muhaliflerinin yaklaşımını teyit eder şekilde yorumlaması Amr hadisine hiç yer vermemesi sebebiyle olabilir.²⁰ Ancak hadiste geçen "İslam" kelimesini "iman" olarak yorumlaması mümkün iken İbn Mes'ûd rivayetini söz konusu bağlamıyla da kullanmamış ve onu Mürcie'ye reddiye olarak oluşturduğu "İman" bölümünde zikretmemiştir.²¹ Rivayeti altına dercettiği bölüm "Mürtedlerin durumu" adını taşır ve bu hadis de onun için söz konusu bağlamda bir delilden ibarettir. Dört ve beşinci asırlardaki tasnif sahibi muhaddisler ise hem rivayetleri birlikte zikretmiş hem de onlar üzerine meselenin esasına tealluk edecek ve bu doğrultuda çözümler önerecek şekilde yorum ve değerlendirmelerde bulunmuşlardır.

İhtilâfi giderme çabalarının evveleminde İbn Mes'ûd rivayetindeki أسماء في الإسلام ardından da أخذ بالأول و أحسن في الإسلام ifadelerinin muhtevasını belirlemeye yoğunlaştığı ve onların devamındaki أحسن/أحسن ve أحسن/أحسنه ifadelerinin yorumunda kilitlendiği görülecektir. Yapılan izahlarda أسماء/سيئة الآخر kelimelerine verilen anlamların onların Kur'an'daki kullanımlarıyla herhangi bir uyumsuzluk arz

²⁰ Buhârî'nin tartışmalı konularda kendi kanaatini beyan etmek adına onun karşıtı konumundaki rivayetleri eserinde tahrîc etmemek şeklinde bir yol izlemesi ihtimal dâhilinde görülmüştür. Nitekim Hz. Peygamber'in hadislerinin yazılmasını yasaklaması-izin vermesi tartışmasında kendi kanaatine zıt konumdaki yazmayı yasaklayan hadislere eserinde hiç yer vermemiştir. Bkz. Muhammet Ali Asar, "Buhârî'nin Hadis Usûlü Konularına Dair Görüşleri: el-Câmi'u's-Sahih'in 'İlim' Bölümü Çerçevesinde Bir Değerlendirme", *Din Bilimleri Akademik Araştırma Dergisi* XX/2 (2020), 1274.

²¹ "İman" bölümünün Buhârî tarafından Mürcie'ye reddiye olarak oluşturulduğuna yönelik örneklerle ve tespitlere dair geniş bilgi için bkz. Kâmil Çakın, "Buhârî'nin Mürcie ile İman Konusunda Tartışması", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* XXXII (1992), 184-198.

etmediğini de burada hatırlatmak isteriz.²²

Tüm bunların akabinde klasik döneme ait izahları dört farklı çözüm önerisi biçiminde derlemek mümkündür: Mecaza hamletmek; iman-İslam farkına istinat etmek, irtidat-küfür ve nifaka hamletmek; tövbe merkezli değerlendirmek.

b. Mecaza Hamletmek

Rivayetler arasındaki ihtilafı bu usulle gidermeye çalışan ilk ve tek muhaddis Hattâbî'dir (öl. 388/998). Kendisi yukarıda zikrettiğimiz ve meselenin medarını oluşturan İbn Mes'ûd hadisindeki ifadeleri mecaza hamletmiştir. Esas itibarıyla rivayetin ayetle, hadisle ve icmâ ile zahiri bir ihtilâf halinde olduğunu ilk defa açıkça beyan eden de odur. Bu çerçevede İbn Mes'ûd rivayeti hem Enfal suresi 38. ayete hem de İslam'ın kendisinden önceki her şeyi silip temizleyeceği (الإسلام يجب ما قبله) yönündeki ümmetin icmâma –mezki beyanın hadis olduğunu söylemez- muhaliftir. Bu nedenle şöyle anlaşılması gerekmektedir: Kişi Müslüman olduğunda küfür dönemindeki amellerinden hesaba çekilmez ve cezalandırılmaz. Ancak Müslüman olmakla beraber kötü bir yaşam sürer ve mâsiyetlerin en fenalarını işlerse (و ركب أشد ما يكون من المعاصي) Müslümanlığı dönemindeki günahlarından hesaba çekilir ve onların karşılığı olan ceza ile cezalandırılır. Ancak bir kâfir gibi cezalandırılması da caiz olmaz. Çünkü Müslüman cehennemde ebedi kalmaz, kâfir ise orada ebedi kalacaktır. Küfür dönemindeki amellerinden hesaba çekilmesi onlara atıfla ayıplanıp kınanmasıdır. Yani “Sen kâfirken şöyle şöyle yapıyordun. İslam'a girdiğin halde Müslümanlığın seni, artık yapmaz denilen mâsiyetleri işlemekten alıkoymadı mı? Sen ancak bir kâfirin yapacağı ya da küfür üzereyken işlenebilecek fiilleri yapmaktan utanmadın mı?” şeklinde bir ayıplama ve kınama ile kendisinden hesap sorulur.²³

Hattâbî'nin İbn Mes'ûd rivayetini kelâmî, itikadî tartışmaların tamamen dışına çeken bir bakışla yorumladığı görülmektedir. Sonraki yüzyıllarda bu yoruma onaylama veya reddetme olmaksızın bir ihtimal kabilinden atıf yapanlar²⁴ ya da İbnü'l-Cevzî (öl. 597/1201) gibi atıf yapmadan aynı manaya iştirak edenler²⁵ söz konusu olmuşsa da gelinen son noktada İbn Hacer (öl. 852/1449) onu geçersiz kabul edecek²⁶, Molla Gürânî (öl. 893/1488) de onun hiçbir dayanağı bulunmadığını söyleyecektir.²⁷

c. İman-İslam Farkına İstinat Etmek

Bu yaklaşımı sarahaten ortaya koyan müellif ehl-i hadisten Ebû Abdullah İbn Mende'dir (öl. 395/1005). İbn Mes'ûd hadisini farklı tarikleriyle birlikte herhangi bir açıklama yapmaksızın “Cahiliye döneminde kötülük yaptıktan sonra İslam döneminde muhsin/iyi bir mümin olan kimsenin fazileti/üstünlüğü *فَضْلُ الْمُؤْمِنِ الْمُحْسِنِ فِي الْإِسْلَامِ بَعْدَ الْإِسَاءَةِ فِي الْجَاهِلِيَّةِ*” başlığı altında zikretmiştir. Amr hadisi ise “Müminlerin iman(daki üstünlük) bakımından farklı olduklarını gösteren deliller ve Hz.

²² Bkz. Ebu'l-Kasım Hüseyin b. Muhammed Râgıb el-İsfahânî, *el-Müfredât fî Garîbi'l-Kur'ân*, thk. Safvan Adnan ed-Dâvûdî (Dimeşk - Beyrut: ed-Dâru's-Şâmiyye - Dâru'l-Kalem, 1412), 441-442.

²³ Ebû Suleymân Hamd b. Muhammed b. İbrâhîm b. el-Hattâb el-Bustî el-Hattâbî, *'A'lâmu'l-Ĥadîs*, thk. Muḥammed b. Sa'd b. 'Abdurrahmân Âli Su'ûd (b.y.: Câmî'atü Ümmi'l-Kurâ, 1409/1988), 4/311-312.

²⁴ Örnek olarak bkz. Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Yûsuf b. Alî el-Kirmânî, *el-Kevâkibu'd-Derârî fî Şerhi Şaḥîhi'l-Buḥârî* (Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, 1401/1981), 24/43-44; Ebû Hafs Sirâcuddîn Ömer b. Alî b. Ahmed el-Mısri İbnü'l-Mülakkın, *et-Tavdîh li Şerhi'l-Câmi'i's-Şaḥîh*, thk. Heyet (Dimaşk-Suriye: Dâru'n-Nevâdir, 1429/2008), 31/505; Ebû Abdillâh Bedrüddîn Muhammed b. Ebî Bekr b. Ömer el-Mahzûmî el-İskenderî ed-Demâmîni İbnü'd-Demâmîni, *el-Meşâbih 'ale'l-Câmi'i's-Şaḥîh*, thk. Nureddin Tâlib (Suriye: Dâru'n-Nevâdir, 1430/2009), 10/28; Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Abdiddâim b. Mûsâ el-Askalânî el-Birmâvî, *el-Lâmi'u's-Şaḥîh bi Şerhi'l-Câmi'i's-Şaḥîh*, thk. Nureddin Tâlib vd. (Suriye: Dâru'n-Nevâdir, 1433/2012), 16/424; Aynî, *'Umdetü'l-kârî*, 24/76.

²⁵ Bkz. Ebû'l-Ferec Cemâlüddîn Abdurrahmân b. Alî b. Muhammed el-Bağdâdî İbnü'l-Cevzî, *Keşfu'l-Muşkil min Ĥadîsi's-Şaḥîhayn*, thk. Alî Hüseyin el-Bevvâb (Riyad: Dâru'l-Vatan, 1418/1997), 1/306.

²⁶ Bkz. Ebu'l-Fazl Şihâbüddîn Ahmed b. Alî b. Muhammed el-Askalânî İbn Hacer, *Fethu'l-bârî bi-şerhi Şaḥîhi'l-Buḥârî*, thk. Muhammed Fuâd Abdülbâkî - Muhibbuddîn el-Hatîb (Mısır: Dâru's-Silefiyye, 1380-1390), 12/266.

²⁷ Bkz. Şihâbüddîn Ahmed b. İsmail b. Ossmân el-Gürânî, *el-Kevşeru'l-Cârî ilâ Riyâdi Ehâdîsi'l-Buḥârî*, thk. eş-Şeyḥ Ahmed İzzü İnâye (Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, 1429/2008), 10/422.

Ömer'in diğer insanlara olan üstünlüğü - *مَا يَدُلُّ عَلَى أَنَّ الْمُؤْمِنِينَ يَتَفَاوَضُونَ فِي الْإِيمَانِ، وَفَضَّلَ عُمَرُ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُ عَلَى النَّاسِ* "şeklindeki bir başlık altındadır.²⁸ Görüldüğü gibi her iki metin de bir müminin diğerinden daha üstün olması muvacehesinde zikredilmiştir. Ancak onlar hakkındaki değerlendirmelerini "iman ve İslam" arasındaki farka dayandırmıştır. Buna göre iman husûsî, İslam ise umûmî olmak üzere iç içe geçmiş daireler şeklindedir. İslam büyük daireye, iman ise onun içerisindeki küçük daireye karşılık gelir. Bu nedenle kişi zina eder ya da hırsızlık yaparsa iman dairesinden İslam dairesine geçer fakat İslam'dan çıkmaz.²⁹ Neticede "İslam'ı güzel yaşamak/İslam'da muhsin olmak" ile kişi iman dairesinde yer almakta ya da "ihsan" ile yaşanan İslam kişiyi iman dairesine sokmaktadır. "İslam'ı kötü yaşamak" ise "ihsan"ın yokluğudur ki o da iman dairesinden İslam dairesine geçmektir. Bu çerçevede Amr hadisinin İslam dairesini tanımladığı anlaşılmaktadır.

Onun sadece "iman-İslam arasındaki umûm-husûs ilişkisini" esas alan beyanları ehl-i hadisin konuyla ilgili kabullerini yansıtmakta ve aşağıda gelecek olan "tövbe merkezli değerlendirme"lerin ilk basamağını teşkil etmektedir. Ancak İbn Mes'ûd rivayetinin "öncesinden ve sonrasında hesaba çekilir" şeklindeki son kısmını vuzuha kavuşturmamaktadır. Hadisleri altlarına dercettiği ve yukarıda zikrettiğimiz başlıklar da bunun açık göstergesidir. Bizim İbn Mende'ye ait değerlendirmeleri müstakil bir başlık altında zikretmemizin sebebi de budur.

d. Küfür, Nifak ve İrtidata Hamletmek

Rivayetler üzerine bu bağlamda açıklamalarda bulunan ilk müellif Hanefî fakîh ve muhaddis Tahâvî'dir. Kendisi İbn Mes'ûd hadisinin Amr b. Âs'ın naklettiği "İslam/Müslüman olmak kendisinden önceki (her türlü günahı) yok eder." nebevi beyanıyla çelişmediği, aksine söz konusu iki hadisin birbirini tamamladığı kanaatinde. Ona göre "من أسلم في الإسلام" lafzı "من أحسن في الإسلام" manasındadır. Bunun delili "Her kim (ilahi huzura) iyi amel (بالحسنة) getirirse ona ondan daha hayırlısı vardır."³⁰ ayeti olup ondaki حسنة lafzıyla murat edilen şey İslam'dır ve İslam ile gelen kimsenin Amr hadisine uygun olarak cahiliye dönemindeki günahları affolunur. Kim de Müslüman olmuş görünürken küfrünü devam ettirir ve ondan ayrılmazsa Müslümanlığında bir kötülük (سيئة) yapmış demektir. Bu kimsenin durumu da "Kim de bir kötülük (بالسيئة) yaparsa o da sadece o kötülüğün misliyle cezalandırılır"³¹ ayetine muvafık düşmektedir. Son tahlilde onun bu seyyiesinin cezası cahiliye dönemindekilerin cezasına ilave edilir.³²

Her biri Mâlikî-Eş'arî olan üç isimden İbn Battâl el-Kurtubî'ye (öl. 449/1057) göre İbn Mes'ûd rivayetindeki "أساء-(İslam'ı) kötü yaşamak" fiili "İslam'ın kendisinden öncesini silip temizleyeceği ve Müslüman olan kişinin cahiliye dönemindeki amellerinden hesaba çekilmeyeceği" şeklindeki ümmetin icmâ -hadis olduğu beyan edilmemiştir- sebebiyle küfürden başka bir manaya hamledilemez. Çünkü İslam ve tevhidde kötü davranmak küfürden başkası değildir. Hem cahiliye hem de İslam döneminde yapılanlardan hesaba çekilmek de buna binaendir.³³ Benzer bir yaklaşım sergileyen Mâzerî (öl.

²⁸ İbn Mende, *el-Îmân*, 1/420, 496-498.

²⁹ İbn Mende, *el-Îmân*, 1/311.

³⁰ en-Neml 27/89.

³¹ el-En'âm 6/160.

³² Bkz. Tahâvî, *Şerhu Müşkili'l-âsâr*, 1/441-443.

³³ Ebû el-Hasan 'Alî b. Hâlef b. 'Abdumelik İbn Battâl İbn Battâl, *Şerhu Şahîhi'l-Buĥârî*, thk. Ebû Temîm Yâsir b. İbrâhîm (Riyad: Mektebetu'r-Ruşd, 1423/2003), 8/569-570.

536/1141) أسماء fiiline küfür yanında bir de irtidat manasını ilave eder.³⁴ Üstadı Mâzerî'yi takip eden Kâdî İyâz (öl. 544/1149) ise benzer manaları أحسن fiili üzerinden dile getirir ki kastının nifaka ve küfre bulaşmamak, irtidat etmemek olduğu anlaşılmaktadır. Amr hadisiyle ise İslam'ın, hicretin ve haccın şirk dönemi amel ve fiilleriyle onlardan kaynaklanan günahları yok edeceği kastedilmektedir. Zaten Amr b. Âs'ın arzusu da onların bağışlanmasıdır.³⁵ Mutedil bir Hanbelî olan İbn Hübeyre (öl. 560/1165) de aynı fiil üzerinden “münafık olmamak, nifaka bulaşmamak” manasını zikreder.³⁶ Onun talebesi Hanbelî İbnü'l-Cevzî ise İbn Mes'ûd rivayetinin iki şekilde yorumlanabileceğini söyler: Birincisi hadiste zikredilen kötülüğün “şirk” olarak anlaşılmasıdır ki Müslüman olduktan sonra şirk koşan önceki haline dönmüş (irtidat) demektir ve her iki dönemi için de hüküm tek olur. İkincisi ise kişinin Müslüman olduktan sonra da küfür üzereyken işlediği fiilleri/amelleri yapmaya devam etmesi ve bu nedenle İslam'da iken azarlanıp ayıplanmasıdır.³⁷

Endülüslü muhaddis ve Mâlikî fakîhi Ahmed b. Ömer el-Kurtubî (öl. 656/1258) açısından da İslam'ın kötü yaşanması “küfür ve nifak” anlamındadır. Hatta أسماء fiiliyle seyyie ve mâsiyetleri işlemenin kastedilmesi doğru olmaz. Çünkü böyle bir durumda İslam'ın önceki günahları silip yok etmesi ölüncüye kadar tüm seyyiattan/günahlardan sakınıp korunmakla, onları hiçbir şekilde işlememekle mümkün olabilir. Bu ise kat'î bir şekilde batıldır, geçersizdir. Kişinin İslam'ı kabulü sahih ve muhlis bir kalple olmayınca önceki hiçbir günah silinmeyecektir. Sonra da bunlara hem nifakının hem de Müslüman olduğunu beyan ettiği halde yaptığı seyyiatının günahı eklenecektir. Münafıkların cehennem en aşağı tabakasında³⁸ yer almaları da bundan dolayıdır. Amr hadisindeki “İslam, hicret ve haccın kendisinden önceki her şeyi silmesi” hususunda ise “Bu üç amel küçüğüyle büyüğüyle geçmiş tüm günahları siler. Sual husûsî olsa da lafız umûmîdir. Zaten Amr b. Âs da İslam'la birlikte geçmiş günahlarının bağışlanmasını istemektedir. Günahların umûmî lafzın kapsamında olması kat'îdir. Şer'î ve insanî hakların tamamı o günahlara dahildir.” der.³⁹ Onun talebesi Malikî fakîhi müfessir Muhammed b. Ahmed el-Kurtubî (öl. 671/1273) de meseleyi hocasından farklı değerlendirmemektedir.⁴⁰

Nevevî'ye (öl. 676/1277) göre rivayetteki “iyi/güzel yapmak -إحسان/إحسان” ile murat edilen hem zahiren hem de batınen İslam'a girip hakiki Müslüman olmaktır. Böylece kişinin küfür dönemindeki günahları bağışlanır ki bu hem ayetle hem “İslam kendisinden öncesini silip temizler” manasındaki sahih hadisle hem de Müslümanların icmâıyla sabittir. أسماء/إساءة lafzıyla kastedilen ise şahadet kelimesini kalbiyle inanmadan zahiren söyleyip İslam'a girmiş görünmektir ki bu kimse Müslümanların icmâıyla her daim küfrü üzere kalan münafıktır. Bu nedenle sûreten Müslümanlığını izhar etmeden önceki amellerinden de izhar ettikten sonra yaptıklarından da hesaba çekilir. Ayrıca şer'i kullanımda birisi ihlasla İslam'a girdiğinde “حسن إسلام فلان”, bu şekilde olmadığı ise “ساء إسلامه”

³⁴ Ebû Abdullâh Muhammed b. Alî b. Ömer et-Temîmî el-Mâlikî el-Mâzerî, *el-Mu'lim bi Fevâ'idî Muslim*, thk. Muhammed eş-Şazelfî en-Neyfer (b.y.: ed-Dâru't-Tunûsiyye, 1988-1991), 1/307.

³⁵ Ebû'l-Fazl İyâz b. Mûsâ el-Yahsubî el-Kâdî İyâz, *İkmâlu'l-Mu'lim bi Fevâ'idî'l-Muslim*, thk. Yahyâ İsmâîl (Mısır: Dâru'l-Vefâ', 1419/1998), 1/409-410.

³⁶ Ebû'l-Muzaffer Yahyâ b. Hübeyre b. Muhammed b. Hübeyre eş-Şeybânî İbn Hübeyre, *el-İfşâh 'an Me'ânî's-Şihâh*, thk. Fuâd Abdülmün'im Ahmed (b.y.: Dâru'l-Vatan, 1417), 2/68.

³⁷ İbnü'l-Cevzî, *Keşfu'l-Muşkil*, 1/305-306, 4/177.

³⁸ en-Nisâ 4/145 ayetine atıf yapılmaktadır.

³⁹ Ebû'l-Abbâs Ziyâüddîn Ahmed b. Ömer b. İbrâhîm el-Ensârî el-Kurtubî, *el-Müfhim limâ eşkele min Telhîşî kitâbi Müslim*, thk. Muhyiddin Dîb Müstû vd. (Dimaşk-Beyrut: Dâru İbn Kesîr, 1417/1996), 1/327-329.

⁴⁰ Ebû Abdullâh Muhammed b. Ahmed el-Hazrecî el-Kurtubî, *el-Câmi' li-Âhkâmî'l-Kur'an*, thk. Ahmed el-Berdûnî - İbrahim İtfeyyîş (Kahire: Dâru'l-Kutubi'l-Mısriyye, 1384/1964), 5/416.

ya da “لا يحسن إسلامه” derler.⁴¹ Şemseddin el-Kirmânî (öl. 786/1384) de onun gibi “أساء في الإسلام” lafzının nifaka delalet ettiğini söyleyenlerdendir.⁴²

Şâfiî fakîhi ve muhaddis İbnü'l-Mülakkın'ın (öl. 804/1401) ifadesiyle İbn Mes'ûd hadisindeki “أحسن في الإسلام” kişinin Müslümanlığında sebat göstermesi, onu muhafaza etmesi ve şartlarını yerine getirmesidir. Bunlar neticesinde “İslam'ın kendisinden öncesini silip temizleyeceği” hususundaki icmâ'a da binaen cahiliye dönemindeki amellerinden hesaba çekilmez. “أساء في الإسلام” ile kastedilen ise Allah'ı inkâr ederek akdini ve tevhid akidesini bozmasıdır. Bu da cahiliye ve İslam dönemindeki küfürlerinden hesaba çekilmesini gerektirir. Hadisteki أساء küfürden başka bir şey olamaz. Zira ümmet, Müslümanların cahiliye döneminde yaptıklarından/amellerinden hesaba çekilmeyecekleri hususunda icma' etmiştir. “Nifak” anlamı da bu fiil için geçerli olabilecek manalardandır.⁴³ Onun talebesi İbnü'd-Demâmînî (öl. 827/1424) ve Şâfiî fakîhi muhaddis Birmâvî (öl. 831/1428) de ilgili ifadeye “küfür ve nifak” manası verenler arasındadır.⁴⁴

İbnü'l-Vezîr (öl. 840/1436) İbn Mes'ûd rivayetindeki “İslam'ı güzel yaşamak (ihسان)”ın nifakın zıddı olduğu konusunda net ve ısrarcıdır. Ona göre Cibril hadisi ibadetin İslam'dan olduğuna delalet etmektedir. Nitekim münafıktan İslam'ın diğer rükünleri gibi ibadet de sadır olmaktadır. Ancak münafıkta hadiste zikredilen ve nifakın zıddı olan ihسان/ihlas yoktur. Bu nedenle hadisteki “İslam'ı kötü yaşamak” nifaktan başkası değildir. Müslüman büyük günah işlemiş dahi olsa İslam'dan önceki yaptıklarından hesaba çekilmez. Bu, icmâ' ve naslarla sabittir. Ebû Hureyre hadisinde (ve tabîî Ebû Saîd hadisinde) de “ihسان sahibi Müslüman”dan söz edilmektedir ki onun hem hasenatı hem de seyyiâtı vardır. Fakat her halükarda “ihسان sahibi (muhsin)” denilmektedir.⁴⁵ İlgili ifadenin “nifak” manasında olduğunu kısa ve öz ifade edenlerden birisi de Sıbt İbnü'l-Acemî (öl. 841/1438) olmuştur. Şöyle der: “Hem zahiren hem de batinen Müslüman olmaktır. أساء/إساءة ise sadece zahiren Müslüman olmaktır.”⁴⁶

İbn Hacer el-Askalânî başka bir hadis vesilesiyle “عمل سيئ (أساء)” ibaresini “neticesi cehennem olan küfür”, “عمل حسن (أحسن)” ifadesini de “İslam” olarak yorumlar.⁴⁷ Bunun gibi İbn Mes'ûd rivayetindeki “أساء/إساءة” ile murat edilenin “küfür” olması evlâdır. Çünkü o “kötü yaşamının” son noktası ve mâsiyetlerin en fenasıdır. İrtidat edip küfür üzere ölen, Müslüman olmayan kimse gibidir. Bu nedenle önceki amellerinin tümünden hesaba çekilir. Bu minvaldeki değerlendirmelerinden sonra rivayetler arasındaki ihtilafın köklerine yönelik açıklamalarda bulunur. “İbn Mes'ûd rivayeti ümmetin icmâna muhaliftir” şeklindeki beyanlarda yer alan icmâ Hanbelîlerin reddettiğini haber verir. Zira Ahmed b. Hanbel'in Ebû Hanîfe'ye yönelik –yukarıda zikrettiğimiz- tenkidi onun İbn Mes'ûd rivayetini esas almasından kaynaklanmaktadır. İbn Hacer Hanbelîlerin benimsediği ve aşağıda gelecek olan tövbe merkezli yaklaşımı aynen aktarır ve eleştiriye tabi tutar. Çünkü İslam'a giren kâfirin durumu

⁴¹ Nevevî, *Şerhu'n-Nevevî 'alâ Muslim*, 2/136, 138; 3/100; 15/105.

⁴² Kirmânî, *el-Kevâkibu'd-Derârî*, 24/43-44.

⁴³ İbnü'l-Mülakkın, *et-Tavâhîh*, 31/503, 505-506.

⁴⁴ İbnü'd-Demâmînî, *el-Meşâbih 'ale'l-Câmi'i's-Şahîh*, 10/27-28, 247; Birmâvî, *el-Lâmi'u's-Şahîh bi Şerhi'l-Câmi'i's-Şahîh*, 16/424.

⁴⁵ Ebû Abdullâh Muhammed b. İbrâhîm el-Yemenî İbnü'l-Vezîr, *el'Avâşim ve'l-Kavâşim fi'z-Zebb 'an Sunneti Ebi'l-Kâsım* (Beyrut: Mu'essesetu'r-Risâle, 1415/1994), 9/205, 268.

⁴⁶ Ebü'l-Vefâ Sıbtu İbni'l-Acemî Burhânüddîn İbrâhîm b. Muhammed b. Halîl et-Trâblusî el-Halebî Sıbt İbnü'l-Acemî, *el-Havâşî 'alâ Süneni'l-hâfiẓ İbn Mâce*, thk. Fâdil b. Halef el-Hammâde er-Rakiyy (Riyad-Suudi Arabistan: Dâru Atlasi'l-Hadrâ, 1438/2017), 5/159.

⁴⁷ İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, 11/442.

mutlak olarak annesinden doğduğu günkü gibidir. Buna delalet eden pek çok haber varit olmuştur ve meşhur Üsâme hadisi⁴⁸ bunlardandır. O, lâ ilâhe illallah diyeni öldürmüş, Hz. Peygamber bunu onaylamamış, Üsâme de o fiili işledikten sonraki bir zamanda Müslüman olmayı temenni etmiştir.⁴⁹ İbn Hacer'in Hanbelîler özelinde aktardıkları İbn Receb el-Hanbelî'nin söylediklerinin aynısıdır. Ancak ona herhangi bir atıf yapmamış, ismini de zikretmemiştir.

Bedreddin el-Aynî (öl. 855/1451), Molla Gürânî, Suyûtî (öl. 911/1505) ve Kastallânî (öl. 923/1517) önceki müelliflerin açıklamalarıyla uyumlu beyanlarda bulunarak "İslam'ı kötü yaşamak"ın "küfür, nifak ve irtidat" manasında olduğunu tekrar etmiştir.⁵⁰

Muhaddis, sûfi ve Şafii fakîhi Münâvî (öl. 1031/1622) İbn Mes'ûd rivayetine evvela "İslam'ın kendisinden önceki her şeyi silip yok edeceği" hadisini izah ederken değinir. Silinecek günahlar küfür ve şirk gibi Allah hakkı statüsündekilerdir. "Kul hakları" buraya dahil değildir. Kişi Müslüman olduğunda daha önceden ihlal ettiği kul haklarına terettüp eden günahlarının silinmeyeceği hususunda icma' vardır. Hadisin zahirine göre kişinin İslam'a girmiş olması -Müslümanlığının iyi ya da kötü olduğuna bakılmaksızın- geçmiş günahlarının bağışlanması için yeterlidir. Bu nedenle İslam'a giren kişinin günahlarının bağışlanmasını onu güzel yaşaması şartına bağlayan İbn Mes'ûd hadisi "uyarı/sakındırma kabilindedir - التحذير - فوارد على منهج التحذير."⁵¹ Ne var ki Münâvî, şerhinin son cildinde İbn Mes'ûd rivayetini müstakil olarak ele alırken kendisinden önceki müellifler tarafından zikredilen "nifak, küfür ve irtidat" merkezli yorumların aynısını tekrar etmiş, kendisine ait "tahzir/sakındırma maksadıyladır" yorumuna hiç yer vermemiştir.⁵² Amr hadisine binaen İslam'ın silip yok ettiği şeyler de küfür, isyan ve bunlar üzerine terettüp eden Allah haklarıdır.⁵³

Münâvî rivayetler arasındaki ihtilafın giderilmesi hususunda hem alternatifli yaklaşım tarzıyla hem de kronolojik olarak bir kırılma noktası gibidir. Bir taraftan "küfür, irtidat, nifak" gibi kendisinden önceki dönemlerde beyan edilen manaları zikreder diğer yandan ilk defa tek cümlelik de olsa "tahzir/sakındırma" şeklinde bir anlamın olabileceğinden bahseder.

Bu başlığı tamamlarken hatırlatmak isteriz ki "İslam'ı kötü yaşamak" ifadesini "küfür, irtidat, nifak" şeklinde yorumlayanların genel olarak ihtilâf ettikleri husus İslam'ın kendisinden önceki günahların mutlak olarak tamamını mı yoksa -son iki müellifimizde de görüldüğü gibi- kul hakları müstesna kalanlarını mı silip yok ettiği meselesi olmuştur.

e. Tövbe Merkezli Değerlendirmek

Sarahaten beyan etmese de rivayetleri bu doğrultuda değerlendirenlerin ilki görebildiğimiz kadarıyla mütekaddimûn devri Eş'ariyye kelamcısı ve Şafii fakîhi Ebû Abdullah el-Halîmî'dir (öl. 403/1012). Ona göre küfrün bir aslı bir de seyyiât ve mâsiyetlerden oluşan dalları bulunmaktadır. Bu

⁴⁸ Ya'kûb b. İbrâhîm el-Ensârî Ebû Yûsuf, *el-Ĥarâc*, thk. Tâhâ Abdurra'ûf Sa'd, Sa'd Hasen Muhammed (Kahire: el-Mektebetü'l-Ezheriyye li't-Türâs, ts.), 196; Abdürrezzâk, *el-Muşannef*, 10/173 (No. 18720); Ebû Bekir Abdullah b. Muhammed İbn Ebî Şeybe, *el-Muşannef*, thk. Kemal Yusuf el-Hût (Riyad: Mektebetü'r-Rüşd, 1409), 5/556 (No. 28932), 7/348 (No. 36631); Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 36/133 (No. 21802); Müslim, "İman", 158 (96); Süleymân b. el-Eş'as b. İshâk es-Sicistânî el-Ezdi Ebû Dâvûd, *es-Sünen*, thk. Şuayb el-Arnaût - Muhammed Kamil Karabelli (b.y.: Dâru'r-Risâleti'l-Âlemiyye, 1430/2009), "Cihâd", 102 (No. 2643).

⁴⁹ İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, 12/266-267.

⁵⁰ Aynî, *Umdu'tü'l-kârî*, 24/76; Gürânî, *el-Kevşerü'l-Cârî ilâ Riyâdi Eĥâdîsi'l-Buĥârî*, 1/106, 10/389, 422; Ebû'l-Fazl Celâluddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr b. Muhammed el-Hudayrî es-Suyûtî, *et-Tevşîhu Şerĥi Câmi'i's-Şaĥîh*, thk. Ridvân Câmi' Ridvân (Riyad: Mektebetü'r-Rüşd, 1419/1998), 9/1048; Ebû'l-Abbâs Şihâbüddîn Ahmed b. Muhammed b. Ebî Bekr el-Kastallânî, *İrşâdü's-sârî li şerĥi Şaĥîhi'l-Buĥârî* (Mısır: el-Matba'atü'l-Kubrâ'l-Emîriyye, 1323), 10/45, 77-78.

⁵¹ Zeynüddîn Muhammed Abdürraûf b. Tâcil'ârifin b. Nûridîn Alî el-Münâvî el-Haddâdî Münâvî, *Feyzü'l-kadîr şerĥu'l-Câmi'i's-şâĥîr* (Mısır: el-Mektebetü't-Ticâriyyetu'l-Kubrâ, 1356/1937), 1/280, 3/179.

⁵² Münâvî, *Feyzü'l-kadîr*, 6/37.

⁵³ Muhammed Abdürraûf el-Münâvî, *et-Teyşîr bi Şerhi'l-Câmi'i's-Saĥîr* (Riyad: Mektebetü'l-İmami's-Şâfiî, 1408), 1/424, 2/488.

nedenle onun aslı iman etmekle; furûâtı da taatlerle yani imanın furûâtıyla yok olur. Zira iman edildiğinde yapılan taatler iman, küfür halindeyken yapılan mâsiyetler de küfürdür. İbn Mes'ûd rivayetine göre kâfir Müslüman olduğunda İslam onun küfrünü yok eder. İslam'ı güzel yaşarsa taatleri de küfür dönemindeki mâsiyetlerini yok eder. Müslümanlığını kötü yaşarsa mâsiyetler baki kalır, onları yok edecek bir şey bulunmaz. Neticede hem Müslümanlığındaki kötü halinden yani taatleri olmamasından hem de küfür döneminden baki kalan mâsiyetlerinden hesaba çekilir.⁵⁴

Muhaddis ve Şafîî fakîhi Beyhakî de (öl. 458/1066) Halîmî ile aynı denilebilecek bir değerlendirme yapmıştır. İbn Mes'ûd hadisini naklettikten sonra "Sanki (bu rivayet) imanı kişinin küfrüne, iyi amelleri de küfrünün dışındaki günahlarına kefâret kılmaktadır." der.⁵⁵ Zira "kişinin Müslüman iken yaptığı taatler iman, kâfirken yaptığı mâsiyetler/günahlar da küfürdür (أن الطاعات في كفر الإيمان إيمان وأن المعاصي في الكفر كفر). Kâfir, Müslüman olduğunda İslam onun küfrünü yok eder. Müslümanlığını güzel yaşarsa taatleri de daha önce küfür üzereyken yaptığı mâsiyetleri yok eder. Şayet Müslümanlığını güzel yaşamazsa (küfür üzereyken) işlediği mâsiyetleri/günahları olduğu gibi kalır. Çünkü onları yok edecek bir şey bulunmaz. İslam'ı güzel yaşayan ve taatleri ifa eden kişinin (küfür üzereyken) kılmadığı namazları, tutmadığı oruçları kaza etmesi gerekmez.⁵⁶ Zira hadisin delaletiyle Müslüman olduktan sonra bu ibadetlerini ifa ederse küfrü döneminde onları yapmamış olmasının yükümlülüğü ve günahı kendisinden sâkit olur. Ancak Müslüman olduktan sonra da namaz kılmaz ve oruç tutmazsa yani Müslümanlığını kötü yaşarsa hem bunların günahı hem de küfür döneminde yapmadıklarının günahı kendisine yüklenir ve (hepsinden hesaba çekilir)."⁵⁷ Aslında bu açıklamalar Ebû Saîd el-Hudrî rivayeti ile uyum arz etmektedir. Beyhakî her ne kadar naklettiğimiz izahı içerisinde ona atıf yapmasa da açıklamalarından hemen sonraki hadis olarak tahrîc etmiştir. Açıkça zikretmemekle beraber Amr b. Âs hadisini "İslam'ın sadece kişinin küfrünü ortadan kaldırması" şeklinde anladığı ortaya çıkmaktadır. Asma fiilinin karşılığı da küfür değil, İslam'ın emirlerini ve yükümlü olduğu taatleri ifa etmemek, bir nevi tövbenin gereklerini yerine getirmemektir..

İbn Receb el-Hanbelî (öl. 795/1393) rivayetleri iman meselesinde ehl-i hadis ile ehl-i re'y arasındaki yaklaşım farklılığını vurgulayarak tetkik eden ilk isim konumundadır. Serdettiği müzakerede ehl-i hadis birinci grubu, ehl-i re'y ise ikinci grubu oluşturmaktadır. Birinci gruptakilere göre öncelikli ve esas olan İbn Mes'ûd rivayetidir. Amr b. Âs hadisi ona tabi kılınarak yorumlanır. İkinci gruptakilerin tavrı ise bunun tam tersidir. Birincilere göre İbn Mes'ûd rivayetindeki "İslam'ı güzel yaşamak" onun emrettiği yükümlülükleri, amelleri yerine getirip haram kıldıklarından vazgeçmektir. "İslam'ı kötü yaşamak" ise cahiliye döneminde işlenen ancak İslam'ın yasakladığı amellerin irtikâp edilmesidir. Hem İbn Mes'ûd hem de Ebû Saîd el-Hudrî rivayetine göre Müslüman olmak, İslam öncesinde var olan ve onunla birlikte kaçınılması gereken küfür ve benzeri fiillere kefâret olur, onları siler. Cahiliye döneminde işlenen günahlar (zünûb) kişi Müslüman olunca da işlenirse öncesiyle sonrasıyla onlardan hesaba çekilir. Çünkü İslam'a girdiği halde kişinin bunları işlemeye devam etmesi onlardan tövbe etmemesi demektir. Tövbe olmayınca kefâret de olmaz. Bu noktada İbn Receb bir grup Mu'tezile kelamcısını da ehl-i hadisi temsil eden birinci gruba dahil eder. Amr b. Âs hadisiyle kastedilen ise İslam'la çelişen yani bir araya gelemeyecek olan küfür, şirk ve nifakın silinmesidir. Zira Müslüman olmak onlardan tövbe edip dönmek ve vazgeçmek demektir. Buna göre iki hadisin arası İbn Mes'ûd rivayeti umûmî kılınıp Amr b. Âs rivayeti tahsîs edilerek cem olmaktadır. "İnkâr edenlere söyle: Eğer

⁵⁴ Ebû Abdullâh Hüseyin b. el-Hasen b. Muhammed b. Halîm el-Curcânî el-Halîmî, *el-Minhâc fî Şu'abi'l-Îmân*, thk. Hilmî Muhammed Fûde (Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1399/1979), 1/50, 104.

⁵⁵ Beyhakî, *es-Sünenü'l-kübrâ*, 9/207.

⁵⁶ Müellif bu beyanıyla mensubu olduğu Şafîî mezhebinin genel kabulü çelişmektedir.

⁵⁷ Beyhakî, *Şu'abi'l-îmân*, 1/122-123.

(iman edip) vazgeçerlerse öncesinde yaptıkları şeyler (geçmiş günahları) bağışlanır”⁵⁸ ayeti de birinci gruptakilere göre bu yaklaşımı teyit etmektedir. İkinci gruptakilerden bazıları ise İbn Mes’ûd rivayetindeki “İslam’ı kötü yaşamak” ifadesini tekrar küfre dönmek (irtidat) olarak yorumlamıştır. Bu nedenle kişi hem bu küfüründen hem de önceki küfüründen hesaba çekilmektedir. Yine bu gruptakilerden bazıları da ifadeyi nifaka yormuştur. Ancak –kendisi de birinci gruba dahil olan- İbn Receb’e göre bu yorumlar olası değildir. Çünkü kişi irtidat ettiğinde ya da münafık olduğunda Müslümanlığı kalmamıştır ki İslam’da kötü olabilsin ya da o kötülüğü İslam’da iken yapmış olsun. Haliyle birinci gruptakilere ve İbn Receb’e göre bahsedilen tövbenin gerçekleşebilmesi kâmil manada mümin olmakla mümkündür. Bu nedenle İbn Mes’ûd rivayetindeki “إحسان الإسلام / يحسن في الإسلام” ifadesinin bir manası da Müslümanın tam ve kâmil bir şekilde yerine getirdiği taatleridir.⁵⁹ Kendisi Amr b. Âs hadisini الذنوبِ مِنَ الذنوبِ ما كَانَ قَبْلَهُ مِنْ الذنوبِ –Ahmed b. Hanbel’in bu şekilde tahrîc ettiğini hatırlatır- zikredip buradaki umûmî ifadenin “وهذا محمودٌ على الإسلامِ الكاملِ الحسَنِ -Kamil manada güzel yaşanan İslam’a hamledilmesi” gerektiğini vurgular.⁶⁰ Son tahlilde kulun küfür dönemindeki iyi amelleri Müslüman olunca mükâfatlandırıldığı gibi kötü amelleri de silinir. Ancak bu İslam’ı güzel yaşaması şartıdır. O da Müslüman olduktan sonra söz konusu kötü amellerden sakınıp uzak durması yani “kâmil manada Müslüman olması” ileler. İki hadis bu şekilde cem edilmiş olur.⁶¹

2. Modern Dönem

Bu dönem İslam dünyasında öne çıkan bazı müelliflerin açıklamalarına yer verilecektir.

Müctehid Zeydî âlim Emir es-San’ânî (öl. 1182/1768) “Allah hakları-kul hakları” şeklinde bir ayrıma giderek ihtilafı gidermeye çalışır. Bu çerçevede “İslam’ın kendisinden öncesini sileceğini” haber veren rivayetin zahiri hem Allah hem de kul haklarını kapsayacak şekilde umûmîdir. Ancak İslam’a girmekle kul haklarının düşmeyeceği yönündeki icmâ’ onu tahsîs eder. Bu nedenle kul hakları söz konusu bağışlanmanın dışındadır ve kişinin Müslümanlığını iyi veya kötü yaşaması bu rivayete göre bir fark oluşturmamaktadır. İbn Mes’ûd rivayeti ise genel olarak sakındırma kabilindedir.⁶² Ayrıca bu rivayet Amr hadisindeki mutlak manayı takyid etmektedir. Şöyle der: Hadisin sahihliğiyle birlikte onun ikinci kısmındaki muahezenin kul haklarıyla ilgili olabileceğini söyleyen müstesna bu hususu izah edebilen kimseyi görmedim. Buna göre kişi Müslümanlığını güzel yaşamazsa -Allah hakları hariç- kul haklarından hesaba çekilecek demektir. Ancak Müslümanlığını güzel yaşarsa onlardan hesaba çekilmeyecektir. Zira Allah, kullarına (o hakların) bedelini ödeyecek kadar lütufkârdır. “Öncesinden ve sonrasında hesaba çekilmek” kısmını bu şekilde vuzuha kavuşturan San’ânî’ye göre kul haklarının da bağışlanmasına sebep olan “İslam’ı güzel yaşamak” kişinin amellerini güzel yapmasıdır. Bununla Cibril hadisindeki “ihsan” yani Allah’ı görüyormuşçasına ibadet etmek kastedilmiş olabilir. Ancak bu ulaşılması zor bir makamdır. Diğer taraftan farzların ikamesi ve ölüm gelinceye kadar bunlarda devamlılık kastediliyor da olabilir ki en yakın anlam budur. Münafık olmamak da kastedilmiş olabilir. “İslam’ı kötü yaşamak” ise bunların tam tersidir.⁶³

Şevkânî’nin (öl. 1250/1834) ifadesiyle Amr b. Âs rivayeti mutlak, İbn Mes’ûd rivayeti ise mukayyettir. Mutlakın mukayyede hamledilmesi vaciptir, zorunludur. Yani İslam kendisinden öncesini

⁵⁸ el-Enfâl 8/38.

⁵⁹ Bkz. İbn Receb, *Fethu’l-bârî*, 1/154-163.

⁶⁰ Ebü’l-Ferec Zeynüddîn Abdurrahmân b. Ahmed b. Abdurrahmân Receb el-Bağdâdî ed-Dımaşkî İbn Receb, *et-Tefsîr*, thk. Târik b. İvadullâh b. Muhammed (Suudi Arabistan: Dâru’l-Âsime, 1422/2001), 2/44.

⁶¹ Ebü’l-Ferec Zeynüddîn Abdurrahmân b. Ahmed b. Abdurrahmân Receb el-Bağdâdî ed-Dımaşkî İbn Receb, *Câmi’u’l-‘Ulûm ve’l-Hikem*, thk. Şuayb el-Arnaût, İbrahim Bâcis (Beyrut: Muessesetü’r-Risâle, 1417/1997), 1/296-301.

⁶² Ebü İbrâhîm İzzüddîn Muhammed b. el-İmâm el-Mütevekkil-Alellâh İsmâîl Emîr es-San’ânî, *et-Tenvîru Şerhu’l-Câmi’i’ş-Şağîr*, thk. Muhammed İshâk Muhammed İbrâhîm (Riyad: Mektebetu Dâru’l-İslâm, 1432/2011), 4/497.

⁶³ Emîr es-San’ânî, *et-Tenvîru Şerhu’l-Câmi’i’ş-Şağîr*, 10/50.

siler ancak ihsan (güzel yaşanması) şartıyla. Mutlak olan Amr hadisi ile murat edilen şey, küfür halindeyken işleyip de İslam ile beraber terk ettiği masiyetlerin izlerinin silinmesidir. İslam öncesinde işlediği iyi ameller Hakîm b. Hizâm hadisine istinaden silinmez. Kâfirin günahlarının silinmesi İbn Mes'ûd rivayetinde yer alan "İslam'ı güzel yaşamak" şartına bağlıdır.⁶⁴ Şevkânî'nin dile getirdiği "mutlakın takyidi" bir usulden çok kelimelerin lügat anlamıyla sınırlı kalmış gibidir ve esas itibariyle "umûmun tahsisini" anlatmaktadır.

Müfessir fakîh Şehâbeddin Mahmud el-Âlûsî (öl. 1270/1854) rivayetlerimizi hasenâtın seyyiâtı silip yok etmesinin mahiyeti bağlamında zikreder. Farklı görüş ve yaklaşımlara yer verdikten sonra ayet ve hadislerdeki "seyyie"nin manasının umûmî kabul edilmesi halinde "hasene"nin tövbe manasında olacağını söyler. Çünkü icmâ', seyyiâtı hasenâtın gidermeyeceği, onu ancak bilinen muteber şartlarıyla yapılmış bir tövbenin yok edeceği şeklindedir. Ayrıca -mutlak olarak- yapılan bir iyiliğin kötülüğü/günahı silip gidereceği şeklindeki umûmî manayı esas alarak hüküm vermek hesap gününden korkup çekinmeyi yok edeceğinden fesada ve bozulmaya sebep olacaktır. Son tahlilde İslam pişmanlıkla birlikte sadece küfür günahına kefâret olur, başkasına değil. Diğer masiyetlere gelince onlara ancak husûsî bir tövbe kefâret olmaktadır. Şayet İslam diğer masiyetlere de kefâret olsaydı İbn Mes'ûd hadisinde zikredildiği gibi kişi Müslüman olduğunda onlardan hesaba çekilmezdi.⁶⁵

Hindistanlı alim Sıddîk Hasan Han (öl. 1890) rivayetlerin İbn Mes'ûd hadisindeki "İslam'ı kötü yaşamak" fiiline "küfür ve irtidat" anlamı vererek telif edilebileceğini düşünenlerdendir.⁶⁶

Enver Şah Keşmîrî (öl. 1933) esas itibariyle meselenin Ahmed b. Hanbel'in öncülüğündeki ehl-i hadis ile Ebû Hanîfe öncülüğündeki ehl-i re'y arasında olduğunu ve "iman-İslam tanımlarına" dayandığını söylemektedir. İbn Receb'in Ahmed b. Hanbel'den yaptığı ve Ebû Hanîfe'yi tenkidini de içeren daha önce zikrettiğimiz naklini aktardıktan sonra çıkardığı sonuç şudur: Ahmed b. Hanbel'e göre iman, tam/külli bir tövbe gibidir. O da mâsiyet adına ne varsa onları hayatından söküp çıkarmaya yönelik tam bir kararlılıktır. Kim Müslüman olduktan sonra bu şekilde yaşarsa tövbesi sahihtir, geçerlidir ve İslam onun geçmiş günahlarına kefârettir. Kim de Müslüman olduktan sonra mâsiyetleri hayatından söküp atmazsa tövbesi sahih olmaz, İslam öncesi ve sonrası yaptıklarından hesaba çekilir. Şu halde İslam Ahmed b. Hanbel nezdinde tövbe gibiyse o zaman ameller için bir araçtır, ameller de amaç olur. Ameller (zaten) tövbenin de amacı, maksadıdır. İman ise amel etmek üzere yapılmış, taati gerektiren bir sözleşmedir/akittir. Akit de üzerine sözleşilen şeyin gerçekleşmesi için bir araçtır. Akabinde Hanefilere yaptığı atıfla imanın amellerin en büyüğü ve esası olduğu, bizatihi amaç olup hiçbir şeyin vesile ve aracı olmadığı şeklindeki görüşü aktarır. Aynı şekilde Ahmed b. Hanbel, Amr b. Âs'tan nakledilen sarîh hadisi bilmekle beraber İbn Mes'ûd rivayetine istinat etmiş ve onu kendi yaklaşımına göre yorumlamıştır. Ebû Hanîfe de Amr hadisine istinat edip onu esas alarak İbn Mes'ûd rivayetini kendi yaklaşımına göre yorumlamıştır.⁶⁷ Onun İbn Mes'ûd hadisi özelindeki yorumuna göre "İslam'ı güzel yaşamak" kişinin kalben Müslüman olması ve bunun da küfür döneminde yaptıklarından tövbe etmeyi tazammun etmesidir. O fiillere dönmediği sürece günahları bağışlanmıştır. "İslam'ı kötü yaşamak" ise küfür dönemindeki masiyetlerden vazgeçmeksizin (tövbe olmadan) ve onları işlemeye devam ederek Müslüman olmaktır. Kişi bu haliyle "Müslümanım" dese de İslam öncesi ve sonrası günahlarından hesaba çekilir. Tüm bunlara binaen Amr b. Âs hadisi, Müslümanlığı zikredilen şekilde

⁶⁴ Ebû Abdillâh Muhammed b. Alî b. Muhammed eş-Şevkânî es-San'ânî el-Yemenî Şevkânî, *Neylü'l-evtâr şerhu Münteke'l-ahbâr*, thk. İsmâuddîn es-Sabâbîrî (Mısır: Dâru'l-Hadîs, 1413/1993), 1/371, 4/224, 6/96-97, 8/361.

⁶⁵ Mahmud b. Abdullah el-Hüseynî el-Âlûsî, *Rûhu'l-Me'ânî fî Tefsîr el-Kur'ânî'l-'Azîm ve's-Seb'u'l-Meşânî*, thk. Ali Abdülbârî Atıyye (Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1415), 2/379-380.

⁶⁶ Ebû't-Tayyib Muhammed Sıddîk Bahâdır Hân b. Hasen b. Alî el-Kannevci Sıddîk Hasan Han, *Fethu'l-Beyân fî Makâşidi'l-Kur'ân*, thk. Abdullâh b. İbrâhîm el-Ensârî (Beyrut: el-Mektebetü'l-Asriyye, 1412/1992), 5/173-174.

⁶⁷ Muhammed Enver Şâh Hüseynî Keşmîrî, *Feyzü'l-bârî 'alâ Şahîhi'l-Buhârî*, thk. Muhammed Bedir Âlem el-Mîrtehi (Beyrut-Lübnan: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1426/2005), 1/123-124.

bir tövbeyi içeren kimseye, İbn Mes'ûd hadisi ise Müslümanlığı böyle bir tövbeyi içermeyen kimselere hamledilir. Yani hadisler, tövbesi bahis konusu niteliklerde olan iki farklı kimseyi anlatmaktadır. Son olarak Hakîm b. Hizâm hadisine göre kişinin İslam öncesi kurbet türünden iyiliklerinin her halükarda ona fayda sağlayacağı kesindir. Keşmîrî, Ebû Saîd hadisinin de sarahaten buna delalet ettiği kanaatinde. Söz konusu iyilikler kâfir iman etmese dahi onun azabının biraz daha hafif olmasını temin edecek, ancak iman etmediği sürece ebedi azaptan kurtuluşuna vesilesi olamayacaktır. Kâfirin ibadet nevinden yaptıkları ise tevile mahal bırakmayacak şekilde kat'î olarak muteber değildir. Zaten Hakîm hadisinde zikredilen iyilik örnekleri de ibadetler nevinden değildir.⁶⁸

Son devrin ilim ve fikir adamı müfessir, fakîh Tâhir b. Âşûr'a (öl. 1973) göre "İslam'ı güzel yaşamak" nifaksız, sıdk ve ihlas ile Müslüman olmak, "İslam'ı kötü yaşamak" da nifak ve irtidat halidir. "Öncesinden hesaba çekilmek" ise -Hattâbî'nin yorumuna benzer şekilde- seyyiatın onları yapan kimseye sayılıp dökülmesi (عد السيئات على فاعلها) şeklinde de tevil edilebilir. Bundan murat cezalandırmak değildir. İbn Mes'ûd rivayetine dair son sözü ise "Hadis mana ile rivayet edilmiş ve ravi Hz. Peygamber'in lafızlarını tam olarak muhafaza edememiştir. Zira Hz. Peygamber'in sözleri delillerin üzerinde birleştiği şeye muhalif bir manaya muhtemel olamaz."⁶⁹

İzzet Derveze (öl. 1984) her iki rivayetin de Kur'an'ın öğretileriyle uyumlu olduğunu belirtmekle yetinmiştir.⁷⁰ Suriyeli âlim Saîd Havvâ (öl. 1989) rivayetleri önceki yorumları da aktarıp tövbe merkezli değerlendirenlerdendir.⁷¹ Vehbe ez-Zühaylî (öl. 2015) ise İbn Mes'ûd rivayetindeki ilgili ibarenin "küfür" anlamında olacağını, "günahı (seyyie) irtikab etmek" anlamı vermenin doğru olmayacağını beyan etmektedir. Aksi halde ölünceye kadar tüm günahlardan (seyyiât) korunmuş olan kimseyi anlatır ki bu, icmâ ile geçersizdir.⁷²

B. Farklı Bir Çözümün/Alternatif Bir Bakış Açısının İmkânı

Konu edindiğimiz hadisler için "cem ve te'lif", onun içerisinde de "umûmun tahsîsi" ulemanın başvurduğu tek ve yegâne çözüm yolu olmuş, ancak ittifak edilen bir neticeye ulaşılamamıştır. Nitekim Hanbelîlerin temel eleştirilerinden bir tanesinin "icmâ'nın gerçekleşmediğine" yönelik olduğu daha önce geçmişti. İttifakın temin edilememesine zemin oluşturan bir başka husus da yine onlar tarafından dile getirilen metnin nasıl anlamlandırılacağı meselesidir. Her ne kadar biz anlama ve anlatma kolaylığına istinaden "İslam'ı kötü yaşarsa" diye tercüme etsek de "أساء في الإسلام" ifadesinin isabetli çevirisi şu takdire göre olmalıdır kanaatindeyiz: "أساء أحواله/أفعاله/أعماله في الإسلام" Kimin İslam'daki/Müslümanlığı dönemindeki halleri/fiilleri/amelleri kötü olursa." Nitekim Hanbeli İbn Receb bu minvalde şu soruyu sormuştu: "Kişi Müslüman iken küfre dönerse yani irtidat ederse İslam'da değildir ki ondaki hali/fiili/ameli nasıl kötü olsun?"

Tüm bunlardan sonra bizim "Bir imkân olabilir mi?" diyerek sunduğumuz çözüm önerisi ya da bakış açısı, konu edindiğimiz rivayetler özelinde, kelami-fıkhi tartışmalardan bağımsız bir şekilde rivayetlerin varit oldukları tarihlere ve o tarihlerdeki sosyolojiye odaklanmayı esas almaktadır. Bu noktada sadece Amr b. Âs rivayetinin zamanı hakkında kesin konuşmak ve onun geç tarihli olduğunu söylemek mümkün görünmektedir. Bizim de hareket noktamız kesin olana istinat ederek muhtemel olanı anlamlandırmaya çalışmak olacaktır. Ayrıca teâruzun gerçekleşebilmesi için iki delilin aynı zaman ve mekânda karşı karşıya gelmesinin şart olduğu, iki farklı zaman ve mekânda varit olan iki şey

⁶⁸ Keşmîrî, *Feyzü'l-bârî 'alâ Şaḥîḥi'l-Buḥârî*, 1/211-212.

⁶⁹ Muhammed et-Tâhir b. Muhammed b. Muhammed et-Tâhir et-Tûnisî Tâhir b. Âşûr, *en-Nazarü'l-fesîḥ 'inde maḍâ'iki'l-enzâri fi'l-Câmi'i's-ṣaḥîḥ* (Dâru Sahnûn - Dâru's-Selâm, 1428/2007), 263.

⁷⁰ Muhammed İzzet Derveze, *et-Tefsîrü'l-ḥadîṣ* (Kahire: Dâru İhyâi'l-Kütübi'l-Arabiyye, 1383), 7/48.

⁷¹ Bkz. Saîd Havvâ, *el-Esâs fi't-tefsîr* (Kahire: Dâru's-Selâm, 1405/1985), 10/1014.

⁷² Vehbe ez-Zühaylî, *et-Tefsîru'l-Münîr* (Dımaşk-Beyrut: Dâru'l-Fıkr, 1411/1991), 5/322-323, 9/321-322.

arasında hem hissen hem de hükmen bir zıtlık ve çelişkinin meydana gelmeyeceği⁷³ şeklindeki doğrudan zaman ve mekâna yani tarihsel verilere atıf yapan ilkeyi esas aldığımızı belirtmek isteriz ki kanaatimizce bu durumda farklı şartlarda geçerli iki farklı nebevi uygulama (sünnet) söz konusu olmaktadır.

İşaret ettiğimiz üzere elimizdeki verilere göre kesin olan tek husus hem Amr b. Âs hem de onunla aynı muhtevadaki Cübeyr b. Mut'im rivayetinin geç tarihli olduğudur. Zira Amr Mekke'nin fethinden hemen önce 1 Safer 8/31 Mayıs 629 tarihinde Müslüman olmuştur.⁷⁴ Amr b. Âs ile benzer muhtevalı bir soru ve cevaba şahit olan Cübeyr b. Mut'im'in de Hudeybiye Antlaşmasından sonra ancak 628 yılında ya da Mekke'nin fethinden (630) sonra Müslüman olduğu tespit edilmektedir.⁷⁵ Yine Müslüman olduktan sonra meselenin diğer veçhesini yani cahiliye döneminde yapılan iyiliklerin ne olacağını soran ve onlar sayesinde Müslüman olduğu cevabını alan Hakîm b. Hizâm da Mekke'nin fethinde (630) İslam'a girenlerdendir.⁷⁶ Neticede hem Müslüman olmadan önceki günahlarının ne olacağını soranların hem de önceki hayırlı amellerinin ne olacağını soranın aldığı cevaplar birbirini tamamlar niteliktedir ve hepsi geç tarihlidir. Ayrıca hiçbirine İbn Mes'ûd rivayetinedine benzer bir karşılık verilmemiştir.

Abdullah b. Mes'ûd rivayetinin zamanıyla ilgili kesin konuşmak ise pek mümkün görünmemektedir. Onun hem erken hem de geç tarihli olması ihtimal dahilindedir. Zira İbn Mes'ûd bir taraftan ilk Müslümanlardandır diğer taraftan Hz. Peygamber'den sonra vefat etmiştir. Ancak hem kendisinin ilk Müslümanlardan olması –ki altıncı Müslüman olduğunu beyan etmiştir⁷⁷– hem de onun aktardığı soruya verilen cevabın geç tarihli rivayetlerle uyuşmaması naklettiği bilginin erken tarihli olma ihtimalini artırmaktadır kanaatindeyiz. Aksi halde aynı zaman diliminde birbirine zıt beyanların varit olması onların sorgulanmasını ya da izahının talep edilmesini beraberinde getirecektir ki bu minvalde bir malumata sahip değiliz. Ayrıca Mekke döneminin sonlarında 621 yılındaki Birinci Akabe Biat'na katılan Ubâde b. Sâmit'in (öl. 34/654) anlattıkları da İbn Mes'ûd rivayetiyle uyuşmamakta ve onun Mekke dönemine, hatta belki de bisetin ilk yıllarına has olma ihtimalini güçlendirmektedir. Nitekim Ubâde b. Sâmit şöyle der: “Ben bir grup içinde Allah Rasûlüne biat ettim. O, bize şöyle buyurdu: Allah'a hiçbir şeyi ortak koşmamak, hırsızlık yapmamak, zina etmemek, çocuklarınızı öldürmemek, hiçbir zaman yalanla iftira etmemek ve hiçbir marufta isyan etmemek üzere bana tâbi olunuz. İçinizden her kim ahdinde durursa onun mükâfatı Allah'a aittir. Her kim de bu dediklerimden birini yapar ve bu yüzden dünyada cezalandırılırsa bu ceza onun için kefâret ve temizleyici olur- فَأَخَذَ بِهِ فِي الدُّنْيَا فَهُوَ لَهُ كَفَّارَةٌ وَطَهُورٌ. (Yine) her kim bu dediklerimden birini yapar Allah da onu gizlerse onun hesabı Allah'a kalmıştır: Dilerse onu affeder, dilerse azap eder.”⁷⁸ Üstelik bu beyanlar, nakledenleri sebebiyle Medine döneminde varit olması çok daha muhtemel ve bir Müslümanın İslam dönemindeki halini anlatması çok daha isabetli görünen Ebû Saîd el-Hudrî ve Ebû Hureyre hadisleriyle de uyum arz etmektedir.

İlk etapta mezkûr tarihi veriler ışığında bizim kanaatimiz İbn Mes'ûd rivayetinin Mekke döneminde, hatta bisetin ilk yıllarında beyan edildiği ve “tahzîr ve terhîb” manasıyla varit olduğu yönündedir. Bu minvalde iki rivayetten her biri farklı bir strateji barındırmakta olup şartlara göre iki farklı nebevi uygulamaya/sünnete taalluk etmektedir. Ayrıca bizim kanaatimiz bu noktada maddi-fiziki şartlarla birlikte muhatapların manevi psikolojik hallerini de ihtiva eden bir sosyolojinin, sosyal

⁷³ Serahsî, *Uşûlu's-Serahsî*, 2/12.

⁷⁴ Ahmet Önkal, “Amr b. Âs”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1991), 3/80.

⁷⁵ Ahmet Önkal, “Cübeyr b. Mut'im”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1993), 8/104.

⁷⁶ İbrahim Sarıçam, “Hakîm b. Hizâm”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1997), 15/187.

⁷⁷ İsmail Cerrahoğlu, “Abdullah b. Mes'ûd”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1988), 1/1/114.

⁷⁸ Buhârî, “Tevhid”, 30 (No. 7468).

psikolojinin etkili olduğu yönündedir. Zira erken dönemin muhataplarının maddi bir beklentiyle gelmeleri söz konusu değildir. Çünkü tam tersi bir durum söz konusudur. İslam'a girmek demek maddi kaybı, yokluğu, sıkıntıyı, zulmü, hatta ölümü göze almak demektir. Hz. Peygamber'in de kendilerine verdiği tek mükâfat rıza-i ilahi ve cennet müjdesidir. Müslümanların henüz küçük bir cemaat aşamasında olduğu böylesi bir ortamda onları geçmiş hallerinden tümüyle koparmak ve kabul ettikleri hakikat üzere sabit kadem kılmak asıldır. Basetin ilk yılları tavizsiz biçimde sarsılmaz bir iman inşa edilmesi gereken dönemdir ki Kur'an'ın Mekki ayetlerinin de bunu yaptığı müsellem bir hakikattir. İşte İbn Mes'ûd rivayetindeki "Kim Müslümanlığını kötü yaşarsa hem cahiliye döneminde yaptıklarından hem de Müslüman olduktan sonra yaptıklarından hesaba çekilir" ifadeleri tam olarak bunu gerçekleştirmeye matuftur. Haliyle Amr b. Âs rivayetindeki beyan mutlak haliyle bu dönemin şartları ve ruhuyla uyum arz etmemektedir.

Şu durumda yukarıda söylediklerimize binaen İbn Mes'ûd rivayetinin beyan edilen şekilde "tahzîr ve terhîb" için olmasına mukabil "Amr b. Âs hadisi de itikadî bir hüküm koymaksızın 'terğîb' maksadıyla söylenmiş olamaz mı?" sorusu akla gelebilir. Ancak rivayetin tarihi veriler ışığında ortaya konan geç tarihliliği gerçeği bu sorunun müspet cevaplanmasını zorlaştırmaktadır. Zira Hz. Peygamber'in geç dönemdeki terğîb uygulaması bilhassa da müellefe-i kulûb kapsamında verilen ganimet malları yani dünyalıklar üzerinden gerçekleşmiş görünmektedir. Erken dönemde böyle bir uygulama olmadığı gibi imkân dâhilinde de değildir.

Ancak bu aşamada –konumuz olan rivayetler bağlamında düşünüldüğünde- çile çekip ölümü göze alanların dînî sorumluluk ve yükümlülük açısından sanki daha dezavantajlı, rahat dönemde gelenlerin ise daha avantajlı olduğu gibi bir görünüm ortaya çıkmaktadır. Meseleye tümüyle madde zaviyesinden bakılırsa bu nispeten doğru görünebilir. Ancak İslam'ın –dünyayı ihmal etmemekle beraber- en temelde bir ebediyet müjdesi olduğu unutulmamalıdır. Hz. Peygamber için değer verme, değerli görme kriterinin de bu doğrultuda olduğu anlaşılmaktadır. Bu gerçeklik bilhassa madde-mana karşılaşmasında daha bariz bir şekilde kendisini göstermektedir. Nitekim "Amr b. Tağlib şöyle anlatmaktadır: Allah Rasûlüne mal veya esirler getirildi. Onları taksim etti. O maldan bazılarına verdi, bazılarına ise vermedi. Vermediği şahısların bundan hoşlanmadıkları kendisine ulaşınca şöyle buyurdu: 'Vallahi vermediğim insan bana, verdiğim insandan daha sevimli olduğu hâlde ben bir kimseye o maldan veririm. Ancak ben kalplerinde sabırsızlık/evham ve korku/endişe olan kimselere veririm- *أَعْطِي أَقْوَامًا لِمَا فِي قُلُوبِهِمْ مِنَ الْجَزَعِ وَالْهَلَعِ*. Bazı kimseleri de Allah'ın onların kalplerine koyduğu zenginlik ve hayra havale ederim. Amr b. Tağlib (Allah'ın kalbine zenginlik ve hayır koyduğu) kimselerdendir.' (Amr b. Tağlib şöyle devam eder) Vallahi Allah Rasûlü'nün benim hakkımda bu sözü söylemiş olması bana verilecek kırmızı develerden daha sevimlidir."⁷⁹ Aynı şekilde manevi yükümlülüğün fazlaştırılması, hatta kişinin maddi imkânlardan mahrum edilerek fazlaştırılması da nebevî uygulamada söz konusu olabilmektedir. Kızı Hz. Fatıma'nın Hz. Peygamber'den talep ettiği hizmetçiye karşılık aldığı cevap bunun en güzel örneklerinden bir tanesini oluşturur. O, bir yardımcı talep ederken Hz. Peygamber üstelik imkânı olduğu halde "daha hayırlısı/hizmetçiden daha hayırlı olan" diyerek kızına her gece yapacağı dua ve zikri salık vermiştir.⁸⁰ Yine Huneyn savaşı akabinde elde edilen ganimetlerin müellefe-i kulûb statüsünden Kureyşlilere verilmesi neticesinde Ensar'ın memnuniyetsiz konuşmaları olmuş ve bu halleri Hz. Peygamber'e ulaşmıştır. O da Ensar'ı toplayıp "İnsanlar aldıkları dünyalıklarla evine dönerken sizler Allah ve Rasûlü ile/Allah'ın Rasûlü ile dönmekten razı olmaz mısınız?" demiş ve onlar da bunu memnuniyetle karşılamıştır.⁸¹ Benzer durum

⁷⁹ Buhârî, "Tevhid", 49 (No. 7535).

⁸⁰ Buhârî, "Farzu'l-Humus", 5 (No. 3123), "Fezâilu's-Sahâbe", 9 (No. 3695); Müslim, *Şaḥîhu Muslim*, "Zikir ve Dua", 80 (2727).

⁸¹ Buhârî, "Farzu'l-Humus", 18 (No. 3157); Müslim, "Zekat", 139 (1061).

Hız Ömer tarafından da uygulanmış görünmektedir. Kûfeliler halifeye geldiklerinde onun Şamlılara hediyeler (الجاترة) verdiğini görünce onları kendilerinden üstün tuttuğunu ve kendilerine tercih ettiğini söylemişlerdir. Halife ise Şamlılar uzaktan ve daha meşakkatli bir yolculukla geldikleri için böyle yaptığını halbuki Abdullah b. Mes'ûd'u kendilerine (Kûfe'ye) göndererek onları daha üstün tuttuğunu beyan etmiştir.⁸² Şu halde uygulayıcıları dikkate alındığında bu tür tercihler maddeden mahrum bırakılan kimseler için birer ihmâl, geçiştirme ve kuru teselli midir, yoksa onların manevî konumlarını takdir eden birer iltifat mıdır?

Diğer taraftan İbn Mes'ûd rivayetinin "tahzîr ve terhîb" üzere varit olabileceği yönündeki tespitimize benzeri bir çözüm önerisi yine ehl-i hadis ile ehl-i re'y arasında ihtilâf konusu olan bir başka hadisin anlaşılmasında da tatbik edilmiştir. Buna göre Hz. Peygamber "Kul ile küfür arasındaki sınır namazın terkidir." buyurmuştur. Ehl-i hadis genel olarak bu ve benzeri hadisleri "kasten/özürsüz olarak namazı terk edenin" küfre düşmesi ve İslam dairesinden çıkması şeklinde anlamıştır. Mesela Ahmed b. Hanbel bu şekilde anlayanlardandır. Ehl-i hadis in iman-küfür meselelerindeki karşıtı konumunda bulunan Mürcie ve onunla ilişkilendirilen Ebû Hanîfe ile ashâbı ise hadisin "sert konuşmak (sakındırmak) ve tehdit etmek (korkutmak) - والخبر على معنى الأغلاظ له والتوعد عليه" usulüyle varit olduğunu söyleyerek namazı -inkâr olmaksızın- terk etmenin küfür sebebi olmadığını ifade etmişlerdir.⁸³

Konuyu tamamlarken şu hususlara da dikkat çekmek istiyoruz: İbn Mes'ûd rivayetinin ferd kalması da onun erken döneme aidiyetine istinaden olabilir. Yine İbn Mes'ûd'un ashâbından sadece Şakîk tarafından aktarılması ve büyük oranda İbn Mes'ûd'a istinat eden ehl-i re'y geleneğinde rivayet edilmiyor oluşu onun hem Hz. Peygamber hem de İbn Mes'ûd tarafından hususi bir ortamda dile getirilmiş ya da hususi bir soruya cevap ve değerlendirme sadedinde söylenmiş olabileceğini düşündürmektedir. İbn Mes'ûd'un Hz. Peygamber'e olan yakınlığı⁸⁴ da bu ihtimale imkân tanımaktadır. Ve son olarak "İslam'ı kötü yaşamak" ifadesi için daha önce geçen "nifak" yorumundan güç alıp Medine dönemindeki münafıklar ile onların Müslümanların başına açtıkları sıkıntıları göz önünde bulundurarak İbn Mes'ûd hadisini "Medine'de özel bir ortamda söylenmiş, münafıkları hedef alan, üstü kapalı bir uyarı" şeklinde anlamamızın da imkân dâhilinde olabileceği kanaatindeyiz. Ancak rivayetin baş tarafında yer alan "Cahiliyedeki amellerimizden hesaba çekilecek miyiz?" tarzındaki soru ve ona verilen cevaptaki muhteva tarihî ve sosyolojik açıdan metnin İslam'ın ilk dönemlerine aidiyetinin daha muhtemel olduğunu düşündürmektedir. Diğer taraftan böyle bir soru Hz. Peygamber tarafından münafıklara yapılacak dolaylı bir uyarıya fırsat ve zemin olarak görülüp değerlendirilmiş de olabilir.

Sonuç

Konu edindiğimiz rivayetlerin bu kadar konuşulup tartışılmasına zemin hazırlayan fiili durum yani meselenin müteallakı Müslüman olan kimsenin önceki amellerinden kaynaklı şeriat nezdinde bir yükümlülüğe muhatap olup olmayacağı hususudur. Müelliflerin beyanlarına çokça yansıyan örneğiyle Müslüman olan kişinin küfür dönemindeki namazlarını kaza edip etmeyeceği, önceki katl fiilinden kaynaklı diyet ödeyip ödemeyeceği ya da gasptan dolayı kendisinden bunun tazmininin istenip istenmeyeceği gibi durumlardır.

Ehl-i re'y ve Hanefilerin kurucu imamları İbn Mes'ûd rivayetine hiç temas etmeseler de hem

⁸² Bkz. Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ebî Bekr b. Eyyûb ez-Zürâî ed-Dımaşkî el-Hanbelî İbn Kayyim el-Cevziyye, *İ'lâmu'l-Muvaqqı'în 'an Rabbi'l-Âlemîn*, thk. Muhammed Abdüselâm İbrahim (Beyrut: Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1411/1991), 1/14.

⁸³ Bkz. Ebû Süleymân Hamd (Ahmed) b. Muhammed b. İbrâhîm b. Hattâb el-Hattâbî el-Büstî Hattâbî, *Me'âlimü's-Sünen* (Halep: el-Matba'atü'l-İlmiyye, 1351/1932), 4/313-314.

⁸⁴ Bkz. Cerrahoğlu, "Abdullah b. Mes'ûd", 1/115.

Tahâvî'nin hem de dokuzuncu yüzyıldaki Hanefî muhaddis Aynî'nin iki rivayeti bir arada değerlendirdiklerinde İbn Mes'ûd hadisindeki *أساء* fiiline "küfür, irtidat ve nifak" anlamı vermeleri kendi iman telakkileriyle tam olarak uyumludur. Zira kişiyi İslam öncesi hayatından sorumlu kılacak yegâne şey bunlardır. Usûlleri açısından da husûsî manalı ve delaleti zannî İbn Mes'ûd rivayeti umûmî manalı ve delaleti kat'î Amr hadisi ile çelişmeyecek şekilde tahsis edilerek anlamlandırılmakta, tahsis işlemi İbn Mes'ûd rivayeti üzerinde yapılmaktadır.

"Tövbe merkezli yaklaşım" da savunucuları olan Hanbelilerin –esas itibariyle ehl-i hadisin- iman meselesindeki kabulleriyle tam bir uyum içerisindedir. Ayrıca onlar teâruz eden hadisler hususunda ehl-i hadisin müdafî olduğu usûle de sadık kalmışlardır. Husûsî ve kat'î kabul ettikleri Amr hadisindeki "İslam" lafzını zıddı olan "küfür ve şirk"e tahsis ederek İbn Mes'ûd rivayetini anlamlandırma yoluna gitmişlerdir.

Diğer taraftan iman meselesinde ehl-i hadis üst kimliği içerisinde değerlendirilen Malikî ve Şafîî ulemanın genel olarak "küfür, irtidat ve nifak" anlamını benimsemeleri iman konusundaki temel paradigmalarıyla tam bir uyum arz etmemektedir. Esas itibariyle İbn Mes'ûd rivayeti özelinde bir problem yoktur. Zira "İslam'ı kötü yaşamak" küfür ve nifak olabileceği gibi diğer günahları da kapsayabilir. Bu doğrultuda kendi sistemleri açısından –Hanbelilerde olduğu gibi- her türlü seyyiyeyi buraya dahil etmeleri daha isabetli durmaktadır. Ancak Amr hadisindeki beyan ya da ümmetin icmâi buna engel oluşturduğundan sadece "küfür, irtidat ve nifak" anlamına mecbur kalmış gibidirler. Hatta alıntılanan metinlerde görüldüğü üzere- *أساء* fiili ile masiyetlerin kastedilmediğini ısrarla vurgulamışlardır. Son tahlilde usûl açısından ehl-i re'y/Hanefiler gibi davranmışlar ehl-i hadisin daha önce beyan ettiğimiz yaklaşımına tabi olmamışlardır.

Klasik dönem müellifleri rivayetlerin birbiriyle, ayetle ya da icmâ' ile ihtilafını beyan ederek değerlendirmelerde bulunmuştur. Nitekim Amr hadisinin muhtevasına "ümmetin icmâ'i" şeklinde atıf yapılan ve hadis olduğu beyan edilmeyen açıklamalar azımsanmayacak orandadır. Onlar kendi açılarından yaptıkları izahı meselenin çözümü noktasında yeterli görmüş, ancak genel olarak söz konusu rivayetler özelinde ihtilafın kökenine dair beyanlarda bulunmamışlardır. Tespit edebildiğimiz kadarıyla -ihtilafın menşesine dair Hattâbî'nin kısa ve öz tespiti müstesna- İbn Mes'ûd rivayeti merkezli problemi bu noktadaki mezhep ve anlayış farklarını ve delillerini de zikrederek geniş çaplı ele alan ilk muhaddis İbn Receb el-Hanbelî olmuştur. Ondan sonra ise İbn Hacer el-Askalânî'nin bu çerçevede değerlendirmeler yaptığı görülmektedir. Diğer taraftan Buhârî şârihi olan müellifler onun İbn Mes'ûd rivayetine yönelik "küfür ve irtidat" odaklı yaklaşımına uygun açıklamalarda bulunmuşlardır ki bu da Buhârî'nin İslam dünyasında kazandığı otoriteden bağımsız olmasa gerektir.

Modern dönem yorumlarında ise genel olarak öncekilerin tekrar edildiği, tövbe merkezli değerlendirmelerin biraz daha öne çıktığı, mutlakın takyidi usulünü çözüme dâhil etme denemelerinin yapıldığı görülmektedir. Bunlarla birlikte ihtilafın giderilemediğini ortaya koyan beyanlar ve sebeplerine dair bazı tespitler de bulunmaktadır. Bu dönemde bazı müellifler tarafından dillendirilen "mutlakın takyidi" usulü –kendileri açısından dahi- tatmin edici bir çözüm olmamıştır. Klasik dönem müellifleri tercih ettikleri usûl ve önerdikleri çözüm açısından son derece net iken modern dönem müelliflerinin yaşadıkları zamanda İslam dünyasının karmaşık yapısına benzer bir ilmî tutum içerisinde oldukları ortaya çıkmaktadır. Tövbe merkezli değerlendirmelerdeki yoğunlaşma da yine bu dönem İslam dünyasında güç ve yaygınlık kazanan selefi, neo-selefi telakkilerin tesirinden bağımsız olmasa gerektir.

Rivayetlerin itikadî tartışma ve çekişmelerde birer argüman haline getirilmesi onların tümüyle bu çerçevede değerlendirilmesine sebep olmakta, teşekkül eden sınırlar dışında anlaşılmasını ve bu vesileyle alternatif bir anlam-yorum ya da çözüm önerisini veyahut da farklı bir örnekliliği bir nevi

görünmez kılmaktadır. Yapılması gereken -tarihî ya da başka nitelikli verilere istinat etmek şartıyla- kelami, fihri tartışmalardan ayrılarak da metinleri bir değerlendirmeye tabi tutabilmektir. Onları sadece söz konusu alanlara hasretmek aynı zamanda metnin sahip olduğu örneklik alanının kısıtlanıp daraltılması olmaktadır.

Hakem: Dış, Bağımsız.

Teşekkür:

-

Beyanname:

1. Özgünlük Beyanı:

Bu çalışma özgündür.

2. Yazar Katkıları:

Fikir: FB; **Kavramsallaştırma:** FB; **Literatür Taraması:** FB; **Veri Toplama:** FB; **Veri İşleme:** FB; **Analiz:** FB; **Yazma – orijinal taslak:** FB; **Yazma – inceleme ve düzenleme:** FB.

3. Etik Kurul İzni:

Etik Kurul İzni gerekmemektedir.

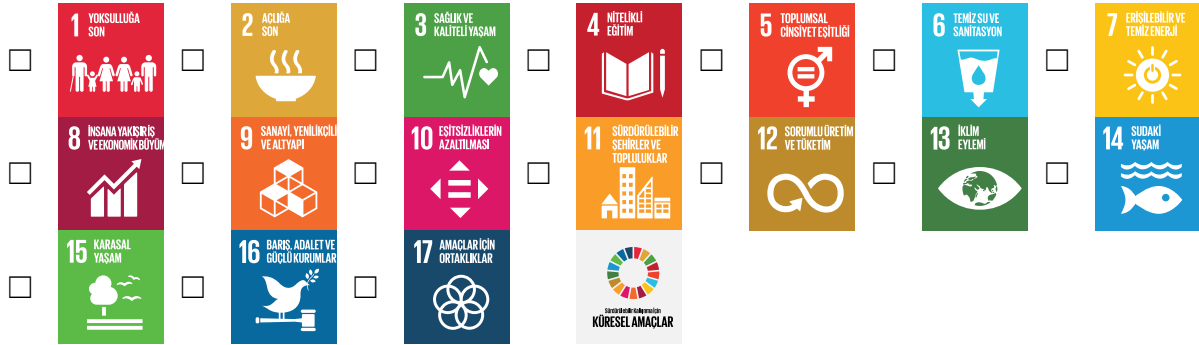
4. Finansman/Destek:

Bu çalışma, herhangi bir finansman ya da destek almamıştır.

5. Çıkar Çatışması:

Yazar, herhangi bir çıkar çatışması olmadığını beyan etmektedir.

6. Sürdürülebilir Kalkınma Amaçları:

KAYNAKÇA

Abdürrezzâk, Ebû Bekr Abdürrezzâk b. Hemmâm b. Nâfi' es-San'ânî el-Himyerî. *el-Muşannef*. thk. Habîbürrahman el-A'zamî. 12 Cilt. Hindistan - Beyrut: el-Meclisü'l-İlmî - el-Mektebü'l-İslâmî, 1403.

Ahmed b. Hanbel, Ebû Abdillâh Ahmed b. Muhammed b. Hanbel eş-Şeybânî el-Mervezî. *el-Müsned*. thk. Şuayb el-Arnaût vd. 50 Cilt. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1421/2001.

Ahmed Naim, Babanzâde. *Hadis Usulü ve İstılahları*. ed. Hasan Karayığit. İstanbul: Düşün Yayıncılık, 2010.

Âlûsî, Mahmud b. Abdullah el-Hüseynî el-. *Rûhu'l-Me'ânî fî Tefsîr el-Şur'ânî'l-'Azîm ve's-Seb'u'l-Meşânî*. thk. Ali Abdülbârî Atıyye. 16 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1415.

Asar, Muhammed Ali. "Buhârî'nin Hadis Usûlü Konularına Dair Görüşleri: el-Câmi'u's-Sahih'in 'İlim' Bölümü Çerçevesinde Bir Değerlendirme". *Din Bilimleri Akademik Araştırma Dergisi XX/2* (2020), 1247-1281.

- Aynî, Ebû Muhammed (Ebû's-Senâ) Bedrüddîn Mahmûd b. Ahmed b. Mûsâ b. Ahmed el-. *'Umdetü'l-kârî fi şerhi Şahîhi'l-Buhârî*. 25 Cilt. Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, ts.
- Bâcî, Ebû'l-Velîd Suleymân b. Halef el-. *el-İşâre fi Uşûli'l-Fıkh*. thk. Muhammed Hasen Muhammed Hasen İsmâîl. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1424/2003.
- Beyhakî, Ebû Bekr Ahmed b. el-Huseyn b. Ali el-. *es-Sünenü'l-kübrâ*. thk. Muhammed Abdülkadir Atâ. 10 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1424.
- Beyhakî, Ebû Bekr Ahmed b. el-Hüseyn b. Alî el-Hüsrevcirdî el-. *Ma'rifetü's-Sünen ve'l-Âşâr*. thk. Abdülmü'tî Emîn Kal'acî. 15 Cilt. Karaçi-Pakistan: Câmî'atü'd-Dirâsâti'l-İslamiyye, 1412/1991.
- Beyhakî, Ebû Bekr Ahmed b. el-Hüseyn b. Alî el-. *Şu'abü'l-îmân*. thk. Abdül'aliyy Abdülhamîd - Muhtar Ahmed en-Nedvi. 14 Cilt. Riyad: Mektebetü'r-Rüşd, 1423/2003.
- Bezzâr, Ebû Bekr Ahmed b. Amr b. Abdilhâlik el-Bezzâr el-Basrî. *el-Bahrü'z-zehhâr*. thk. Mahfûzurrahman Zeynullah vd. 18 Cilt. Medine: Mektebetü'l-Ulûm ve'l-Hikem, 1988/2009.
- Birmâvî, Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Abdiddâim b. Mûsâ el-Askalânî el-. *el-Lâmî'u's-Şahîh bi Şerhi'l-Câmî'i's-Şahîh*. thk. Nureddîn Tâlib vd. 18 Cilt. Suriye: Dâru'n-Nevâdir, 1433/2012.
- Buhârî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmâîl b. İbrâhîm el-Cu'fî el-. *Şahîhu'l-Buhârî*. 10 Cilt. Kahire: Dâru't-Te'sîl, 1433/2012.
- Cerrahoğlu, İsmail. "Abdullah b. Mes'ûd". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 1/114-117. İstanbul: TDV Yayınları, 1988.
- Cüveynî, Ebu'l-Me'âlî Abdülmelik b. Abdullâh el-. *el-Burhân fi 'Uşûli'l-Fıkh*. thk. Salâh b. Muhammed b. Avîda. 2 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1418/1997.
- Çakan, İsmail Lütfi. *Hadislerde Görülen İhtilaflar ve Çözüm Yolları (Muhtelifü'l-Hadis İlmi)*. İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 15. Basım., 2023.
- Çakın, Kâmil. "Buhari'nin Mürcie ile İman Konusunda Tartışması". *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* XXXII (1992), 183-198.
- Dârimî, Ebû Muhammed Abdullah b. Abdirrahman el-Fazl ed-. *es-Sünen*. thk. Hüseyin Selim Esed. 4 Cilt. Suudi Arabistan: Dâru'l-Muğnî, 1412.
- Derveze, Muhammed İzzet. *et-Tefsîrü'l-hadîş*. Kahire: Dâru İhyâi'l-Kütübi'l-Arabiyye, 1383.
- Ebû Avâne, Ebû Avâne Ya'kûb b. İshâk en-Nîsâbûrî. *Müstaḥrecu Ebî 'Avâne*. thk. Eymen b. Ârif ed-Dimeşkî. 5 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, 1419/1998.
- Ebû Dâvûd, Süleymân b. el-Eş'as b. İshâk es-Sicistânî el-Ezdî. *es-Sünen*. thk. Şuayb el-Arnaût - Muhammed Kamil Karabelli. 7 Cilt. b.y.: Dâru'r-Risâleti'l-Âlemiyye, 1430/2009.
- Ebû Hanîfe, Nu'mân b. Sâbit b. Zûtâ b. Mâh. *el-Fıkhü'l-Ekber*. Birleşik Arap Emirlikleri: Mektebetü'l-Furkân, 1419/1999.
- Ebû Nuaym, Ahmed b. Abdillâh b. İshâk el-İsfahânî. *el-Müsnedü'l-Müstaḥrec 'alâ Şahîhi'l-İmâm Müslim*. thk. Muhammed Hasan eş-Şâfi'î. 4 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1417/1996.
- Ebû Ubeyd, Kasım b. Sellâm b. Abdullâh el-Herevî el-Bağdâdî. *Kitâbu'l-Emvâl*. thk. Halîl Muhammed Hirâs. Beyrut: Dâru'l-Fikr, ts.
- Ebû Ya'lâ, Ahmed b. Alî b. el-Müsennâ et-Temîmî el-Mevsilî. *el-Müsned*. thk. Hüseyin Selim Esed. Dimaşk: Dâru'l-Me'mûn li't-Türâs, 1404/1984.
- Ebû Ya'la el-Ferrâ', Muhammed b. el-Huseyn İbnu'l-Ferra'. *el-'İddetu fi Uşûli'l-Fıkh*. thk. Ahmed b. 'Alî b. Seyr el-Mubârekî vd. 5 Cilt. b.y.: y.y., 1410/1990.
- Ebû Yûsuf, Yakub b. İbrâhîm el-Ensârî. *el-Âşâr*. thk. Ebu'l-Vefâ el-Efgânî. Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1355.

- Ebû Yûsuf, Ya'kûb b. İbrâhîm el-Ensârî. *el-Ĥarâc*. thk. Tâhâ Abdurra'ûf Sa'd, Sa'd Hasen Muhammed. Kahire: el-Mektebetü'l-Ezheriyye li't-Türâs, ts.
- Emîr es-San'ânî, Ebû İbrâhîm İzzüddîn Muhammed b. el-İmâm el-Mütevekkil-Alellâh İsmâîl. *et-Tenvîru Şerhu'l-Câmi'i's-Şagîr*. thk. Muhammed İshâk Muhammed İbrâhîm. 11 Cilt. Riyad: Mektebetu Dâru'l-İslâm, 1432/2011.
- Gûrânî, Şihâbuddîn Ahmed b. İsmail b. Ossmân el-. *el-Kevşeru'l-Cârî ilâ Riyâdî Eĥâdîsî'l-Buĥârî*. thk. eş-Şeyĥ Ahmed İzzû İnâye. 11 Cilt. Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsî'l-Arabî, 1429/2008.
- Hâkim, Ebû Abdillâh Muhammed b. Abdillâh en-Nîsâbûrî el-. *Ma'rifetu 'Ulûmi'l-Ĥadîs*. thk. Ahmed b. Fâris es-Sellûm. Beyrut: Dâru İbn Hazm, 1424/2003.
- Kur'ân-ı Kerîm Meâli*, çev. Halil Altuntaş - Muzaffer Şahin. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2009.
- Halîmî, Ebû Abdullâh Hüseyin b. el-Hasen b. Muhammed b. Halîm el-Curcânî el-. *el-Minhâc fî Şu'abi'l-İmân*. thk. Hilmî Muhammed Fûde. 3 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1399/1979.
- Hattâbî, Ebû Suleymân Hamd b. Muhammed b. İbrâhîm b. el-Hattâb el-Bustî el-. *'A'lâmu'l-Ĥadîs*. thk. Muhammed b. Sa'd b. 'Abdurrahmân Âli Su'ûd. 4 Cilt. b.y.: Câmi'atü Ümmi'l-Kurâ, 1409/1988.
- Hattâbî, Ebû Süleymân Hamd (Ahmed) b. Muhammed b. İbrâhîm b. Hattâb el- Hattâbî el-Büstî. *Me'âlimü's-Sünen*. Halep: el-Matba'atü'l-İlmiyye, 1351/1932.
- Humeydî, Ebû Bekr Abdullâh b. ez-Zübeyr b. İsâ el-Kureşî el-. *el-Müsned*. thk. Hüseyin Selim Esed. 2 Cilt. Dımaşk-Suriye: Dâru's-Sekâ', 1996.
- İbn Battâl, Ebû el-Hasan 'Alî b. Ĥalef b. 'Abdumelik İbn Battâl. *Şerhu Şahîhi'l-Buĥârî*. thk. Ebû Temîm Yâsir b. İbrâhîm. 10 Cilt. Riyad: Mektebetu'r-Ruşd, 1423/2003.
- İbn Ebî Şeybe, Ebû Bekir Abdullâh b. Muhammed. *el-Musannef*. thk. Kemal Yusuf el-Hût. 7 Cilt. Riyad: Mektebetü'r-Ruşd, 1409.
- İbn Ebî Şeybe, Ebû Bekr b. Ebî Şeybe Abdullâh b. el-Absî. *el-Müsned*. thk. Âdil b. Yûsuf el-Azzâzî, Ahmed b. Ferîd el-Mezîdî. 2 Cilt. Riyad: Dâru'l-Vatan, 1418/1997.
- İbn Hacer, Ebu'l-Fazl Şihâbüddîn Ahmed b. Alî b. Muhammed el-Askalânî. *Fetĥu'l-bârî bi-şerĥi Şahîhi'l-Buĥârî*. thk. Muhammed Fuâd Abdülbâkî - Muhibbuddîn el-Hatîb. 13 Cilt. Mısır: Dâru's-Silefiyye, 1380-1390.
- İbn Hibbân, Ebû Hâtîm Muhammed b. Hibbân b. Ahmed el-Büstî. *Şahîĥu İbn Hibbân*. thk. Şuayb el-Arnaût. 18 Cilt. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1408/1988.
- İbn Huzeyme, Ebû Bekr Muhammed b. İshâk b. Huzeyme es-Sülemî en-Nîsâbûrî. *eş-Şahîĥ*. thk. Muhammed Mustafa el-A'zamî. 4 Cilt. Beyrut: el-Mektebü'l-İslâmî, ts.
- İbn Hübeyre, Ebû'l-Muzaffer Yahyâ b. Hübeyre b. Muhammed b. Hübeyre eş-Şeybânî. *el-İfşâĥ 'an Me'âni's-Şihâĥ*. thk. Fuâd Abdülmün'im Ahmed. 8 Cilt. b.y.: Dâru'l-Vatan, 1417.
- İbn Kayyim el-Cevziyye, Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ebî Bekr b. Eyyûb ez-Zürâî ed-Dımaşkî el-Hanbelî. *İ'lâmu'l-Muvaĥĥî'in 'an Rabbi'l-Âlemîn*. thk. Muhammed Abdüsaelâm İbrahim. 4 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1411/1991.
- İbn Mâce, Ebû Abdillâh Muhammed b. Yezîd Mâce el-Kazvînî. *es-Sünen*. thk. Şuayb el-Arnaût vd. 5 Cilt. Dımaşk-Hicaz: Dâru'r-Risâleti'l-Âlemiyye, 1430-2009.
- İbn Mende, Ebû Abdullâh Muhammed b. İshâk b. Muhammed b. Yahya. *el-İmân*. thk. Alî b. Muhammed b. Nâsır el-Fakîhî. 2 Cilt. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1406/1985.
- İbn Receb, Ebü'l-Ferec Zeynüddîn Abdurrahmân b. Ahmed b. Abdirrahmân Receb el-Baĥdâdî ed-Dımaşkî. *et-Tefsîr*. thk. Târik b. İvadullâh b. Muhammed. 2 Cilt. Suudi Arabistan: Dâru'l-Âsime,

1422/2001.

İbn Receb, Ebü'l-Ferec Zeynüddîn Abdurrahmân b. Ahmed b. Abdirrahmân Receb el-Bağdâdî ed-Dımaşkî. *Fethu'l-bârî 'alâ Şahîhi'l-Buhârî*. thk. Mahmûd b. Şa'bân b. Abdülmaksûd. 8 Cilt. Medine: Mektebetü'l-Gurabâi'l-Eseriyye, 1417.

İbn Receb, Ebü'l-Ferec Zeynüddîn Abdurrahmân b. Ahmed b. Abdirrahmân Receb el-Bağdâdî ed-Dımaşkî. *Câmi'u'l-'Ulûm ve'l-Hikem*. thk. Şuayb el-Arnaût, İbrahim Bâcis. 2 Cilt. Beyrut: Muessesetu'r-Risâle, 1417/1997.

İbn Sa'd, Ebû Abdullâh Muhammed b. Sa'd b. Menîf. *et-Tabakâtü'l-Kübrâ - Mutemmimu's-Şahâbe - et-Tabakatu'r-Râbi'a*. thk. Abdülazîz Abdullâh es-Selûmî. Taif: Mektebetü's-Siddîk, 1416/1995.

İbn Zencûye, Ebû Ahmed Humejd b. Mahled b. Kuteybe el-Horasânî. *Kitâbü'l-Emvâl*. thk. Şâkir Zîb Feyyâd. Riyad: Merkezü'l-Melik Faysal li'l-Buhûs ve'd-Dirâsâti'l-İslâmiyye, 1406/1986.

İbnü'd-Demâmînî, Ebû Abdillâh Bedrüddîn Muhammed b. Ebî Bekr b. Ömer el-Mahzûmî el-İskenderî ed-Demâmînî. *el-Meşâbih 'ale'l-Câmi'i's-Şahîh*. thk. Nureddin Tâlib. 10 Cilt. Suriye: Dâru'n-Nevâdir, 1430/2009.

İbnü'l-Cevzî, Ebü'l-Ferec Cemâlüddîn Abdurrahmân b. Alî b. Muhammed el-Bağdâdî. *Keşfu'l-Muşkil min Hadîsi's-Şahîhayn*. thk. Alî Hüseyin el-Bevvâb. 4 Cilt. Riyad: Dâru'l-Vatan, 1418/1997.

İbnü'l-Mülakkın, Ebû Hafis Sirâcüddîn Ömer b. Alî b. Ahmed el-Mısırî. *et-Tavdîh li Şerhi'l-Câmi'i's-Şahîh*. thk. Heyet. Dımaşk-Suriye: Dâru'n-Nevâdir, 1429/2008.

İbnü'l-Vezîr, Ebû Abdullâh Muhammed b. İbrâhîm el-Yemenî. *el'Avâsım ve'l-Kavâsım fi'z-Zebb 'an Sunneti Ebi'l-Kâsım*. 9 Cilt. Beyrut: Mu'essesetu'r-Risâle, 1415/1994.

Kâdî İyâz, Ebü'l-Fazl İyâz b. Mûsâ el-Yahsubî el-. *İkmâlu'l-Mu'lim bi Fevâ'idü'l-Muslim*. thk. Yahyâ İsmâîl. 8 Cilt. Mısır: Dâru'l-Vefâ', 1419/1998.

Kastallânî, Ebü'l-Abbâs Şihâbüddîn Ahmed b. Muhammed b. Ebî Bekr el-. *İrsâdü's-sârî li şerhi Şahîhi'l-Buhârî*. 10 Cilt. Mısır: el-Matba'atü'l-Kübrâ'l-Emîriyye, 1323.

Keşmîrî, Muhammed Enver Şâh Hüseyinî. *Feyzü'l-bârî 'alâ Şahîhi'l-Buhârî*. thk. Muhammed Bedir Âlem el-Mîrtehî. 6 Cilt. Beyrut-Lübnan: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1426/2005.

Kirmânî, Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Yûsuf b. Alî el-. *el-Kevâkibu'd-Derârî fi Şerhi Şahîhi'l-Buhârî*. 25 Cilt. Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, 2. Basım, 1401/1981.

Kurtubî, Ebû Abdullâh Muhammed b. Ahmed el-Hazrecî el-. *el-Câmi' li-Âhkâmi'l-Kur'an*. thk. Ahmed el-Berdûnî - İbrahim İtfeyyîş. 2 Cilt. Kahire: Dâru'l-Kutubi'l-Mısriyye, 1384/1964.

Kurtubî, Ebü'l-Abbâs Ziyâüddîn Ahmed b. Ömer b. İbrâhîm el-Ensârî el-. *el-Müfhim limâ eşkele min Telhîşi kitâbi Müslim*. thk. Muhyiddin Dîb Müstû vd. 7 Cilt. Dımaşk-Beyrut: Dâru İbn Kesîr, 1417/1996.

Kutlu, Sönmez. *Selefilîğin Fikri Arkapları - İslam Düşüncesinde İlk Gelenekçiler-*. Ankara: Otto, 3. Basım., 2016.

Mâzerî, Ebû Abdullâh Muhammed b. Alî b. Ömer et-Temîmî el-Mâlikî el-. *el-Mu'lim bi Fevâ'idü Muslim*. thk. Muhammed eş-Şazeli en-Neyfer. 3 Cilt. b.y.: ed-Dâru't-Tunûsiyye, 1988-1991.

Ma'mer b. Râşid, Ebû Urve Ma'mer b. Râşid el-Ezdî. *el-Câmi'*. thk. Habiburrahman el-A'zamî. 2 Cilt. Beyrut: el-Mektebü'l-İslâmî, 1403/1982.

Münâvî, Muhammed Abdurraûf el-. *et-Teysîr bi Şerhi'l-Câmi'i's-Sağîr*. 2 Cilt. Riyad: Mektebetü'l-İmami's-Şâfiî, 1408.

Münâvî, Zeynüddîn Muhammed Abdurraûf b. Tâcil'ârîfin b. Nûriddîn Alî el-Münâvî el-Haddâdî. *Feyzü'l-kadîr şerhu'l-Câmi'i's-şagîr*. 6 Cilt. Mısır: el-Mektebetü't-Ticâriyyetu'l-Kubrâ, 1356/1937.

- Müslim, Ebü'l-Hüseyn Müslim b. el-Haccâc b. Müslim el-Kuşeyrî. *Şahîhu Muslim*. thk. Muhammed Fuâd Abdülbâkî. 5 Cilt. Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, 1374/1955.
- Nesâî, Ebü Abdurrahmân Ahmed b. Şuayb b. Alî en-. *es-Sünen*. thk. Muhammed Rıdvân Arksûsî vd. 9 Cilt. b.y.: Dâru'r-Risâleti'l-Âlemiyeye, 1439/2018.
- Nevevî, Ebü Zekeriyâ Muhyiddîn Yahyâ b. Şeref en-. *Şerhu'n-Nevevî 'alâ Muslim*. 18 Cilt. Beyrut: Dâru İhyâi't-Turâşi'l-'Arabî, 1392/1972.
- Önkâl, Ahmet. "Amr b. Âs". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 3/79-81. İstanbul: TDV Yayınları, 1991.
- Önkâl, Ahmet. "Cübeyr b. Mut'im". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 8/104-105. İstanbul: TDV Yayınları, 1993.
- Özdemir, Ahmet. "Hicri İkinci Asırdaki İlmî ve Fikrî Tartışmaların Rebî' b. Habîb'in (Ö. 175/972) el-Câmiu's-Sahîh Adlı Eserine Yansıması". *The Journal of Academic Social Science Studies* 66 (2018), 277-296.
- Özdemir, Ahmet. "İbâdiyye'nin Erken Dönem Hadis Kaynakları". *Hitit Üniversitesi (Gazi Üniversitesi) Çorum İlahiyat Fakültesi Dergisi* XVIII/36 (2019), 525-556.
- Özdemir, Ahmet. "Nassların Yorum ve Tevili Bağlamında İbâdî Muhaddis Rebî' b. Habîb'in (Ö. 175/791) Muhalifleriyle Tartışmaları". *İslam ve Yorum III: Temel Tartışmalar, İmkânlar ve Sorunlar*. ed. Fikret Karaman vd. 431-441. Ankara: İnönü Üniversitesi Yayınevi, 2019.
- Râgıb el-İsfahânî, Ebu'l-Kasım Hüseyin b. Muhammed. *el-Müfredât fî Garibi'l-Kur'ân*. thk. Safvan Adnan ed-Dâvûdî. 1 Cilt. Dımeşk - Beyrut: ed-Dâru's-Şâmiyye - Dâru'l-Kalem, 1412.
- Saîd Havvâ. *el-Esâs fî't-tefsîr*. Kahire: Dâru's-Selâm, 1405/1985.
- Sarıçam, İbrahim. "Hakîm b. Hizâm". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 15/187. İstanbul: TDV Yayınları, 1997.
- Serahsî, Muhammed b. Ahmed b. Ebî Sehl Şemsüleimme es-. *Uşûlu's-Serahsî*. thk. Ebu'l-Vefâ el-Efgânî. 2 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, ts.
- Sıbt İbnü'l-Acemî, Ebü'l-Vefâ Sıbtu İbni'l-Acemî Burhânüddîn İbrâhîm b. Muhammed b. Halîl et-Trâblusî el-Halebî. *el-Havâşî 'alâ Süneni'l-ḥâfız İbn Mâce*. thk. Fâdıl b. Halef el-Hammâde er-Rakıyy. 5 Cilt. Riyad-Suudi Arabistan: Dâru Atlasî'l-Hadrâ, 1438/2017.
- Sıddık Hasan Han, Ebü't-Tayyib Muhammed Sıddîk Bahâdır Hân b. Hasen b. Alî el-Kannevcî. *Fethu'l-Beyân fî Makâşidi'l-Kur'ân*. thk. Abdullâh b. İbrâhîm el-Ensârî. 15 Cilt. Beyrut: el-Mektebetü'l-Asriyye, 1412/1992.
- Suyûtî, Ebü'l-Fazl Celâluddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr b. Muhammed el-Hudayrî es-. *et-Tevşîhu Şerhi Câmi'i's-Şahîh*. thk. Rıdvân Câmi' Rıdvân. 9 Cilt. Riyad: Mektebetü'r-Rüşd, 1419/1998.
- Şevkânî, Ebü Abdillâh Muhammed b. Alî b. Muhammed eş-Şevkânî es-San'ânî el-Yemenî. *Neylü'l-evṭâr şerhu Münteḳa'l-aḥbâr*. thk. İsmâduddîn es-Sabâbitî. 8 Cilt. Mısır: Dâru'l-Hadîs, 1413/1993.
- Şîrâzî, Ebü İshâk İbrâhîm b. Alî eş-. *et-Tabşıra fî Uşûli'l-Fıkh*. thk. Muhammed Hasan Hîtv. Dımeşk: Dâru'l-Fikr, 1403/1982.
- Tahâvî, Ebü Ca'fer Ahmed b. Muhammed b. Selâme el-Ezdî el-Hacrî el-Mısırî et-. *Şerhu Müşkili'l-âşâr*. thk. Şuayb el-Arnaût. 16 Cilt. Beyrut: Müessesetü'r-Risale, 1415.
- Tâhir b. Âşûr, Muhammed et-Tâhir b. Muhammed b. Muhammed et-Tâhir et-Tûnisî. *en-Nazarü'l-fesîh 'inde maḍâ'iki'l-enzâri fi'l-Câmi'i's-şahîh*. Dâru Sahnûn - Dâru's-Selâm, 1428/2007.
- Tayâlisî, Ebü Dâvûd Süleymân b. Dâvûd b. el-Cârûd et-. *el-Müsned*. thk. Muhammed b. Abdülmuhsin et-Türkî. 4 Cilt. Mısır: Dâru Hicr, 1419/1999.

Zühaylî, Vehbe ez-. *et-Tefsîru'l-Münîr*. 32 Cilt. Dımaşk-Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1411/1991.

Research Article
10.28949/bilimname.1688545

Badge:
Issue: 54
Year: 2025
Page: 130-132

 Fatih BAYRAM*

* Asst. Prof., Manisa Celal Bayar
University, fbayrampus@gmail.com

* Corresponding Author

Received: 5.01.2025
Accepted: 8.10.2025
Published: 10.31.2025

Citation:

Fatih BAYRAM, (2025). Hadisler Arasındaki İhtilafın Giderilmesinde İman Tanımının Etkisi ve Tarihi Verilerin Katkısı. *bilimname*, 54, 130-132.
<https://doi.org/10.28949/bilimname.1688545>

Screened by

 iThenticate®
for Authors & Researchers

Except where otherwise noted, content in this article is licensed under a Creative Commons 4.0 International license. Icons by Font Awesome.

The Effect of the Definition of Faith and the Contribution of Historical Data on Resolving of Discrepancies between Hadiths

Extended Abstract

One of the sciences of hadith, Mukhtalif al-Hadith aims to resolve the discrepancies between the authentic hadiths that are apparently contradictory and used as evidence by the people of the school of thought. Since it is considered within the scope of dirayat al-hadith, it is connected with different disciplines such as Hadith, Fiqh, Usul and Kalam. In the historical process, methods such as reconciliation and harmonization, abrogation, preference and abstention have been put forward by the Usul al-Fiqh to resolve the discrepancies between narrations. However, the differences regarding the definition and content of faith is a paradigm that also determines the choice of solution methods. The debates on “whether or not 'amal is a part of faith” and “whether faith and Islam are the same or different things” can also have a restrictive effect on the interpretation of narrations, causing different understandings, interpretations and solutions to be ignored.

In this framework, our research aims to examine both the historical development and periodical characteristics of the efforts to resolve discrepancies and the impact of theological differences on the resolution of conflicts between narrations. It also questions the possibility of independent and additional solutions, interpretations or perspectives beyond existing limitations. As a sample, two hadiths on the subject of “being held to account for the deeds of ignorance” were chosen. The first is the narration of Ibn Mas'ud, which states that the one who does his Islam well will not be held to account for the deeds of ignorance, while the one who does it badly will be held to account for both his previous and subsequent deeds. The second is the Prophetic statement narrated by 'Amr b. al-'As that Islam wiped out what preceded it. There is no doubt among the muhaddithis about the authenticity of either hadith. The narration of Ibn Mas'ud is solitary (fard), but this alone is not a reason for weakness.

The only method preferred by the authors who evaluated the two narrations together was “reconciliation and harmonization”. It is

seen that this method is applied with the method of “specification of the general”. Although this is the case, the faith-centered conflicts between Ahl al-Hadith and Ahl al-Ra'y/Murjiya have caused the same results not to be achieved, an unanimous solution not to be reached, and the possibility of a different solution or perspective not to be taken into account.

At the center of the efforts to resolve the dispute is the statement in the hadith of Ibn Mas'ud that a person will be held accountable for his deeds both in Jahiliyyah and in Islam “if he does badly as a Muslim”. The pre-18th century classical explanations interpret the expression in question in four different ways. These are to attribute it to metaphor, to rely on the difference between faith and Islam, to attribute it to disbelief, apostasy and nifaq, and to evaluate it in terms of repentance. The metaphorical meaning is that the reckoning is a kind of reprimand and rebuke. Al-Khattabi was the first and only muhaddith to adopt this approach. Abu Abdullah Ibn Mendah is the author who explicitly put forward the approach of “relying on the difference between faith and Islam”. Accordingly, faith refers to the particular circle and Islam to the general circle, and they are intertwined, and there is an intension-extension relationship between them. So Islam corresponds to the big circle and faith corresponds to the small circle within it. When a person lives Islam badly, he leaves the circle of faith but remains within the circle of Islam. However, Ibn Mendah did not provide any explanation for the phrase “to be reckoned with before and after”.

The majority of the classical authors, especially the Hanafis, whose interpretation is fully consistent with their definition of faith and their methodology, understood the phrase “doing badly in Islam” in the hadith as “disbelief, apostasy or nifaq”. In other words, since the expression refers to apostasy, disbelief and nifaq, the previous sins of such a person will not be erased and he will be held accountable for them. The only point of disagreement among the commentators based on this meaning is whether or not the rights of servants should be included in the past sins that Islam, or Islam lived well, cleanses. The solution largely adopted by the Hanbalis -whose interpretation is consistent with their own definitions of faith and their principles- is that the phrase in question indicates “the lack of true repentance”. When a person entered Islam, he was freed from disbelief and shirk, and Islam atoned for them. However, if he does not truly repent by not repeating the deeds that Islam forbids and that he committed during the period of disbelief, then his previous deeds will not be forgiven and he will be held accountable for them.

Modern interpretations, on the other hand, generally repeat the previous ones, and repentance-centered evaluations are a bit more prominent, but with these, there are determinations centered on the fact that the dispute could not be resolved. While the authors of the classical period were very clear in terms of the method they preferred and the solution they proposed, the authors of the modern period have a similar scholarly attitude that is in harmony with the complex structure of their time in the Islamic world. Likewise, the intensification of repentance-centered evaluations is not independent from the influence of Salafist and neo-Salafist ideas that gained strength and prevalence in the modern Islamic world.

Our alternative solution focuses on the history and sociology in which the hadiths were transmitted, independent of the theological and jurisprudential debates. While the narration of 'Amr b. al-'As is certainly late, the narration of Ibn Mas'ud is more likely to be early. In this case, it can be said that there are two different Prophetic practices that apply to different times and circumstances. In other words, it is conceivable that the narration of Ibn Mas'ud was uttered during the Meccan period for the purpose of tahzir and terhib (admonition and deterrence). Given the difficult circumstances of the early Muslims, it is important to make them steadfast in their faith. At this point, it should not be ignored that people may be subject to different obligations and religious responsibilities according to the level of faith they have, and that the Prophet Muhammad may warn accordingly. Due to the constitutive

nature of the early Muslims' faith, statements about them may differ from those of later Muslims. On the other hand, the fact that the hadith of Ibn Mas'ud remained solitary (fard) brings to mind the possibility that it might have been said in a specific context, perhaps directed towards hypocrites.

Keywords: Hadith, Ikhtilaf al-Hadith, Faith, Interpretation, Historical Data.

Peer-review: External, Independent.

Acknowledgements:

-

Declarations:

1. Statement of Originality:

This work is original.

2. Author Contributions:

Concept: FB; **Conceptualization:** FB; **Literature Search:** FB; **Data Collection:** FB; **Data Processing:** FB; **Analysis:** FB; **Writing – original draft:** FB; **Writing – review & editing:** FB.

3. Ethics approval:

Not applicable.

4. Funding/Support:

This work has not received any funding or support.

5. Competing Interests:

The author declares no competing interests.

6. Sustainable Development Goals:

